AMBT & HEERLIJK HEID

Jaargang 51
nummer 146
maart
2005

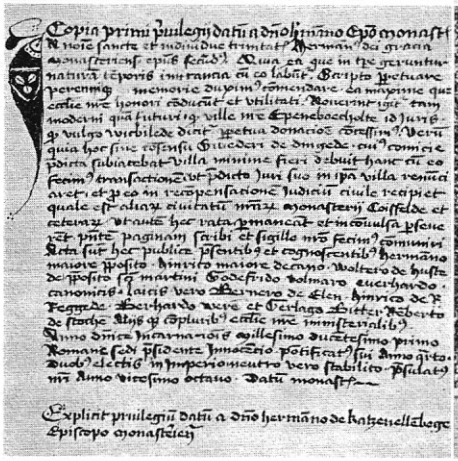

Copia primi ꝓuilegij datꝰ ꝑ dñm hermanno Epm monast
Anoie sancte et indiuidue trinitatꝭ hermañ dei gra
monasterien epiꝰ scdꝰ. Quia ea que in tpe geruntur
natura tporis in memoria ꝓpria ꝓ labꝭ. Cartis ꝓtrahere
perenniꝫ memorie duximꝰ cõmendare. Ea mirimꝰ que
ecclie nre honori cõducũt et vtilitati. Nouerint igit tam
moderni qñ futuri q̃ ville nre Epenebacchelte id juris
q̃ vulgo wirbilede dicit ꝓpria donacioe cõstitꝭ. Verũ
quia hoc sine cõsensu fratrũ de monasterio eiꝰ comitꝭ
ꝓdicta habebatur villa minime fieri debuit hanc ei eo
fecimꝰ transactionem vt dicto jure suo in ipa villa remitteret
et ꝓ eo in recompensatione judicij ciuile recipiet
quale est aliaq̃ ciuitatis nrꝫ monasterij Coiffelde et
ceteraq̃ vt aute hec vera ꝓmaneãt et inconuulsa ꝑsens
ꝑ ptẽ paginam scribi et sigillo nro fecimꝰ cõmuniri
Acta sunt hec publice ꝑsentib⁹ et cognoscentib⁹ hermãno
maiore ꝓposito henrico maiore decano Woltero de hustede
de ꝓposito sci martini Godefrido bolmaro euerhardo
canonicis. laicis vero Bernero de Elen henrico de
Pegede Gerhardo nepote et Gerlaga Dietero Geberto
de stochem Alijs q̃ ꝑplurib⁹ ecclie nre imminentalib⁹
Anno dñice incarnacionis millesimo ducentesimo primo
Romane sedi ꝑsidente Innocencio pontificatꝰ sui Anno octauo.
Duob⁹ electis in imperio mentre vero stabilito ꝑsulatꝰ
nri Anno vicesimo octauo. Datꝰ monaster

Explicit ꝓuilegiũ datũ a dño hermãno de katzenellebogen
Episcopo monasterien

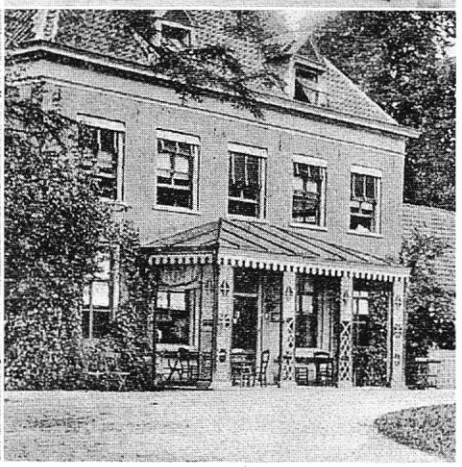

OUDHEIDKUNDIGE KRING
RHEDEN-ROZENDAAL

Doelstelling

De Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal is opgericht 11 januari 1954 en heeft zich ten doel gesteld:
de bevordering van de kennis van de geschiedenis van land en volk van de Veluwezoom, in het bijzonder van de gemeente Rheden en Rozendaal. De Vereniging tracht dit doel te bereiken door het houden van lezingen en tentoonstellingen, het bewaren van historische voorwerpen en door het bevorderen van plaatselijk onderzoek op historisch gebied alsmede door steun van en samenwerken met instellingen, stichtingen of verenigingen die een soortgelijk doel nastreven.

Activiteiten

Het archief van de Kring wordt bewaard in het Gelders Archief Arnhem en omvat een grote verzameling boeken, dia's, foto's en andere voorwerpen. In overleg zijn deze archiefstukken ter inzage voor de leden.

Vier maal per jaar wordt er een lezing gehouden door een deskundige, die een interessant onderwerp belicht. In de zomer en winter wordt voor de leden een excursie georganiseerd.

Het eigen periodiek verschijnt per kwartaal, waarin onderwerpen behandeld worden die een raakvlak hebben met zowel de locale als de regionale geschiedenis.

De Kring is aangesloten bij het Gelders Oudheidkundig Contact (GOC).

Bestuur

Voorzitter & Secretaris
E. Olde Rikkert
Sophiastraat 42
6882 NL Velp
Tel 026 3646618

Vice-voorzitter
W.M.J. de Wit
Diepesteeg 25
6994 CC De Steeg
Tel 026 4954344

Penningmeester
C. van Vugt
Prinses Irenelaan 26
6951 AH Dieren
Tel 0313 619569
Bank: Postgiro 1164291

Ledenadministratie
H. Bruil
Overhagenseweg 70
6883 GX Velp
Tel 026 3617864

Bestuursleden

P.J. Clous	Velp
A.H. van Manen	Dieren
T. van der Werf	Velp

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ambt en Heerlijkheid

Is een uitgave van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal
Verschijnt 4 keer per jaar
Nummer 146, maart 2005
ISBN 1384-3362

Redactie
M.C.A.P. Brekelmans-Roelofs, J. de Bruijn, H. Bruil, I.M. ten Holte-Oerlemans, P.J.A. Kamper sr en J.P. Rijnbende

Redactieadres
J. de Bruijn
Hogeweg 14B
6881 EC Velp
Tel 026 3640330

Abonnement

- In combinatie met lidmaatschap Oudheidkundige Kring
  Individuele leden € 18 per jaar
  Echtparen of samenwonenden € 25 per jaar
- Losse nummers exclusief verzendkosten € 4,25 per stuk

Vormgeving
P.J.A. Kamper sr

Druk
Paverds Printshop Velp

Inhoud

2 *De Middachter Allee in Ellecom*
Hans Rijnbende

5 *'Hof te Dieren' in de late Middeleeuwen Deel 10*
Frits Tesser

19 *Lezers vragen Lezers antwoorden*
Co de Bruijn

20 *Renbaan op Rozendaal*
Jolle Baltjes

24 *Het hek van de begraafplaats van Rozendaal*
Helga van Dijk

25 *Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard*
F.W.J. Scholten

29 *Bestuursmededelingen*
Elise Olde Rikkert

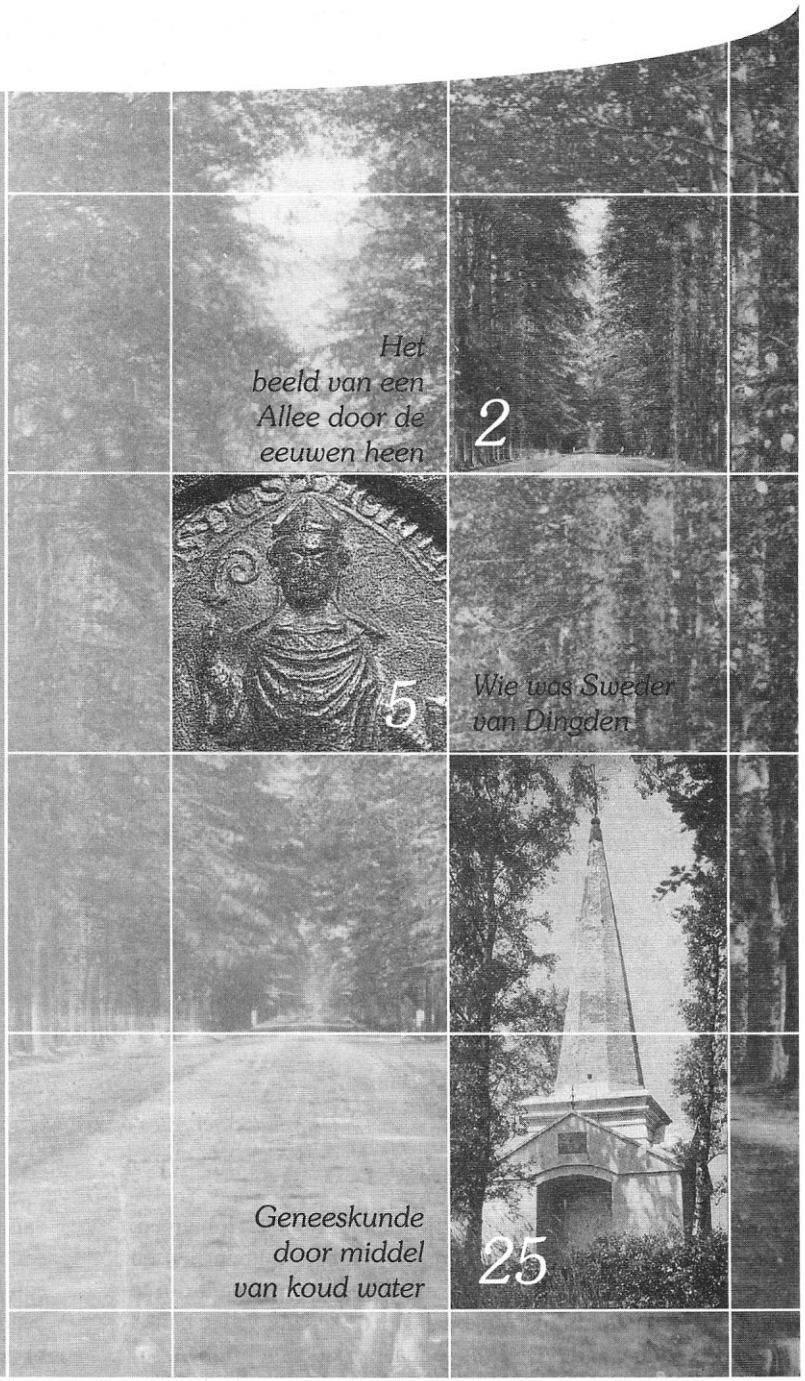

De Middachter Allee in Ellecom

door de eeuwen heen

Hans Rijnbende

De Middachter Allee op een aanzichtkaart uit 1870

De Middachter Allee, een van de oudste en bekendste lanen van ons land en eertijds behorende tot het landgoed Middachten. Stadhouder Frederik Hendrik liet de Allee aanleggen om zijn troepen beter te kunnen verplaatsen. Aan beide zijden stond een rij eikenbomen. In de Amsterdamse Courant, 17 september 1767 stond de volgende advertentie:

> *Word mits deezen bekend gemaakt, dat op Woensdag 28 Oktober 1767 in de herberg den Engel op de Steeg publicq zal worden verkogt een considerabele partij extra swaare Eike Boomen van ongeveer 1400 stuks, staande in de Allee of laan bij Huize Middachten op den gemeene wegh van Arnhem na Zutphen.*

Een paar jaar later werd de nieuwe Allee aangelegd met aan beide zijden een dubbele rij beuken. Een 16 meter brede weg scheidde de dubbele bomenrijen en om de 100 bomen werd nog een extra boompje geplant om te voorkomen, dat de ruiters van die dagen de schaduwrijke banen aan weerszijde van de Allee als renbaan zoúden gebruiken.

De Franse overheersing in het begin van de 19de eeuw is ook van invloed geweest op de Middachter Allee. De laan, voor 1820 een zandweg, werd door de Franse troepen verhard en in drie stuken verdeeld: Het middelste gedeelte voor de voertuigen, een gedeelte voor het voetvolk en een pad voor de ruiters. Op oude ansichtkaarten is dit nog duidelijk te zien.
Voordat de Allee aangelegd werd, ging al het 'verkeer' over de parallel aan de Allee liggende Boerenweg. Hieraan lagen (liggen) drie aan Middachten behorende boerderijen. Als eerste 'Goetings Goed', ooit door ene Belia van Wilp, die in 1505 overleed, geschonken aan het Arnhemse klooster 'Monnikenhuizen'. Later kwam het weer in het bezit van Middachten.
De tweede boerderij 'Wolfskuil' is een zeer oud leengoed. Het was een Cleefs-leen. In 1200 in het bezit van de Steenre's, later van Middachten. De laan naar het bos, een oude schaapsdrift, heette de Wolfskuillaan. In het bos ligt een diepe, brede diepte waar onder andere in het jaar 1909 de zendingsfeesten werden gehouden. De spreker (dominee) stond in de 'kuil' en de toehoorders zaten tegen de rand van de kuil.

Als derde was er de boerderij 'Borch-Keppel'. Dit is waarschijnlijk vroeger een versterkte burcht geweest. De boerderij werd bewoond door het adellijke geslacht Keppel. Sinds 1670 behoort zij aan Middachten. Achter Borg-Keppel lag aan de Middachter Allee de oude buitenplaats 'Avegoor'. Het gebouw werd al in 1356 in oude archiefstukken genoemd en heette toen Auergoir, een driehoekig stuk land, later Overgoor, tegenover het goor (moeras). Tegenwoordig is het een hotel en kun je er rustig genieten van een kopje koffie of thee.

In 1819 werd besloten tot aanleg van de straatweg Arnhem-Dieren. Op 21 juli 1820 werd de eerste steen gelegd. Natuurlijk moest het bestede geld terugverdiend worden. Daarom kwamen er drie tollen: één in Ellecom, waar nu ongeveer sauna Wellecom is, één bij de posthoorn, ongeveer op de hoogte van het Chinees restaurant en één bij Bronbeek in Arnhem, het enige tolhuisje dat nog bestaat. Er is thans een makelaarskantoor in gevestigd.

Foto uit 1894 van het tolhuis aan het begin van de Middachter Allee

Het zwaarst belast werden de paarden van de brede hessenkarren, voor ieder 30 cent. Voetgangers hoefden niets te betalen evenals de boeren die naar hun land aan de Allee gingen en de begrafenisondernemer, die naar de begraafplaats aan de Borgkeppeler Allee ging. Wie weigerachtig of nalatig was te betalen, verviel in een boete van vijftig maal het verschuldigde. De helft voor de tolgaarder, de andere helft voor de 'Kas des weegs'. Opvallend aan de tolhuizen is het zijraam, dat tegen de voorkant geplaatst is. De tolgaarder kon dan zittend in zijn stoel zijn klanten aan zien komen. Het tolhuisje te Ellecom werd in 1903 afgebroken, omdat in 1900 de tollen werden opgeheven. 11 November 1903 stond er een stukje over het tolhuisje in de Steegse Courant, waarin werd vermeld, dat het tolhuisje voor 4700 gulden was aangekocht door notaris J.N. vn den Boon te Doesburg.

De Geldersche Stoomtram Maatschappij opende op 27 juni 1881 haar eerste lijn Doetinchem-Dieren. Voor die datum vervoerde een aantal diligenceondernemingen de reizigers, de komst van de stoomtram was een hele verbetering. Desondanks nam een ritje Doetinchem-Dieren toch altijd nog ongeveer 2 uur in beslag. Oorzaak daarvan was, dat de tram met wagons niet in een keer de brug bij Doesburg over kon. De lokomotief haalde wagon voor wagon op en als eenmaal alle wagons aan de overkant waren kon de weg vervolgd worden. In 1887 werd de lijn van Dieren naar Velp doorgetrokken. Men dan met de paardentram verder naar Arnhem. Twaalf trams reden dagelijks in beide richtingen en bovendien een lokaaltram Dieren - De Steeg vv. Tijdens de winter werd het aantal ritten gehalveerd. De stoomtram reed in die dagen in dertig tot veertig minuten van Dieren naar Velp en van Velp naar Arnhem met de paardentram duurde nog eens 30 minuten. En wat kostte een ritje Dieren-Velp: 15 cent.....

Ook in de jaren '20 was men al milieubewust, want toen de Middachter Allee moest worden uitgedund, het normale onderhoud aan een bos, haalde dit gebeuren de landelijke weekbladen. In de 'Prins' stond:

Bedroevend

Dit woord zal zeker ieder uitspreken die op een wandeling van De Steeg naar Ellecom onze Middachter Allee zal aanschouwen en ontdekken zal, wat daar is geschied. Onze Middachter Allee is jammerlijk geschonden en voor jaren bedorven. De eeuwenoude bomen, hun trotsche kruinen ten hemel heffend, vormden een aaneen gesloten koepeldak van zeker minstens een half uur lang. Deze prachtige laan is men gedurende de laatste weken aan het verminken. Men noemt dit uitdunnen van oude bomen die gevaar opleveren. Ons inziens zou de Vereniging tot behoud van Natuurschoon hier ogenblikkelijk ter hulp geroepen moeten worden.

Het bovenstaande verhaal geeft aan hoe bekend de Allee was.

In 1927 werd de Allee opnieuw bestraat. Een behoorlijke klus van bijna anderhalve kilometer en dat niet alleen. Van de IJssel naar de Allee is een kleine kilometer. De stenen werden van een schip in een kruiwagen geladen en dan door de mannen naar de Allee gebracht. Een behoorlijk zwaar karwei. Na de 2de wereldoorlog werd de Allee geasfalteerd en de stenen aan België verkocht.

Over deze stenenleggers is nog een leuke anekdote. Een stroper had in de moestuin van kasteel Middachten zijn strikken gezet en stond op het punt deze leeg te halen, toen hij door de jachtopziener in zijn kraag werd gevat. Hij wist zich los te rukken en liet zijn jas achter in de handen van de verbaasde jachtopziener. Van de moestuin rende hij in de richting van de Allee. Daar aangekomen verborg hij zich met zijn witte blouse tussen de stratenmakers, vrolijk stenen leggend, waar hij onopgemerkt bleef voor de zoekende jachtopziener.

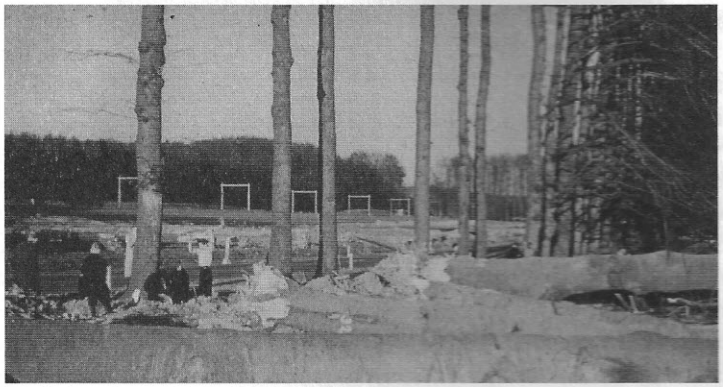

Herbestrating van de Allee in 1927
Een tochtje met de auto
Kappen van de bomen voor herbeplanting in 1949

Zo is er over deze prachtige laan veel te vertellen en het is daarom jammer, dat de tweede wereldoorlog een einde heeft gemaakt aan het bestaan van deze Allee. Tegen het einde van de oorlog, in de nacht van 5 op 6 april werden de bewoners in de omgeving van de Middachter allee opgeschrikt door zware ontploffingen en door doffe slagen. De Duitse bezetters waren begonnen de beuken van de binnenrij met trotyl te vellen. Op 10 april begon de vernieling opnieuw. Van het deel van de Allee tussen het dorp De Steeg en de oprijlaan van het kasteel werd de zuidoostelijke rij geveld. Van de ongeveer 1500 bomen die omstreeks 1770 waren geplant, hadden de Duitsers er 145 vernield. Het betekende het einde van de eens zo roemruchte Middachter Allee. In het winterseizoen 1945-1946 gaf Staatsbosbeheer last tot veiling van 160 beuken uit het beschadigde deel van de allee. Een jaar later werden 131 beuken, de beide buitenrijen tussen de oprijlaan en zijweg naar de moestuin, geveld. Het waren zeer zware bomen die samen 720 kubieke meter werkhout opleverden. In 1947-1948 werd het resterende gedeelte van de laan van slechte exemplaren gezuiverd.

Op 9 september 1949 werd een akte getekend waardoor de Middachter Allee had opgehouden een laan van het landgoed Middachten te zijn. Kort daarna besloot men tot nieuwe aanplanting over te gaan. Een grondbedrijf uit Doesburg kweet zich uitstekend van zijn opdracht. De grond werd 3 voet (90 cm) omgespit en de wortels, die verkocht werden als brandhout, verwijderd. Van-wege het steeds toenemende verkeer (de A48 zou een van de drukste wegen van Gelderland worden) werd de weg met 2 meter verbreed. De eerste 600 meter werd aangeplant. De 20 jaar jonge boompjes kwamen uit een kwekerij van rijkswaterstaat in het Gooi. Ook het andere deel van de laan werd aan Rijkswaterstaat verkocht. Eerst wilde men de bomen richting Ellecom niet kappen. Die konden wel blijven staan. Maar toen bij de laan naar het kerkhof een boom spontaan omviel (rotting), besloot men in 1954 de rest te kappen waar men in 1956 mee begon.. De omgevallen boom werd overigens nog voor duizend gulden verkocht. In 1959 is toen het laatste deel aangeplant en nu in 2005 raken de toppen van de bomen elkaar weer, en is de Middachter Allee een prachtige tunnel geworden.

Troonzegel van bisschop Herman II van Münster (1174-1203) met in het randschrift:
+ HERIMAN(NUS) · D(E)I · GR(ATI)A · MONASTERIE(N)S(IS) · EPISCOPUS · S(ECUN)DUS
(Herman II door Gods genade bisschop van Münster)

HOF TE DIEREN

'HOF TE DIEREN'
IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Frits Tesser

Deel 10

Na de biografieën van de graven Engelbert en Adolf van Berg verdiept Frits Tesser zich nu in het leven van Sweder van Dingden. In deel 9 maakten wij kennis met deze weldoener, die in 1219 een hoeve, die bij de hof 'Dieter' hoorde, aan de Duitse Orde afstond. Over de persoon van Sweder zelf kwamen wij weinig te weten. Daar gaat het in deze aflevering over.
Aan de hand van enkele oorkonden wordt nagegaan, hoe hij functioneerde in de samenleving van zijn tijd, einde 12de begin 13de eeuw. Zijn werkterrein lag aan de andere kant van de grens, zuidoostelijk van Aalten/Winterswijk. Maar die grens bestond toen nog niet. Het gebied behoorde bij het bisdom Münster, evenals een groot deel van de Achterhoek.

SWEDER VAN DINGDEN, VRIJGRAAF EN STADSRECHTER

De geschiedenis van de Duitse Orde in ons land begint met de schenking van Adolf van Berg en Sweder van Dingden in 1218/1219. De graaf schonk toen zijn hof te Dieren aan de Duitse broeders en heer Sweder deed afstand van een leengoed van die hof ten bate van dezelfde broeders. Daarmee werd de materiële basis gelegd voor de stichting van een commanderij, die kort daarna tot stand kwam. In alle artikelen waarin de vestiging van de Duitse Orde in ons land ter sprake komt, wordt van deze dubbele schenking melding gemaakt.
In de laatste aflevering in Ambt en Heerlijkheid nummer 144 werd achter Sweders donatie een vraagteken gezet. Het ging er om of het leengoed waarvan de heer van Dingden afstand deed een Dierens leen was of dat de oorkonde melding maakte van een leen dat bij de hof te Dieteren hoorde. De moeilijkheid was de vertaling van de plaatsnaam 'Dieter'. Omdat het aanvaardbaar lijkt, dat 'curtis Dieter' de betekenis heeft van 'Hof te Dieren', verdient de schenker van het leen, de heer van Dingden, een plaats in de geschiedenis van de Hof te Dieren.

DE OORKONDE VAN 1201

Sweder van Dingden moet een vermogend man zijn geweest. Wanneer hij in staat was een hof (curtis) en twee hoeven (mansi) weg te schenken[1], mogen wij ervan uitgaan dat zijn totale goederenbezit vele malen groter is geweest. In 'Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft' schrijft Friedrich Reigers, dat het geslacht van de heren van Dingden opviel "durch einen sehr reichen Güterbesitz, der sich auch weit über die Grenzen unserer Landschaft (Bocholt en wijde omgeving) hinaus ausdehnte".[2]

Waar die bezittingen precies lagen, komt later aan de orde. Eerst moeten wij een beeld zien te krijgen van Sweder van Dingden zelf. Wie was hij? Was hij een adellijke heer die zich bezig hield met het beheer van zijn domeinen of was hij een meer maatschappelijk iemand die betrokken was bij de gebeurtenissen van zijn tijd? Een oorkonde van bisschop Herman II van Münster (1174-1203) kan ons op weg helpen. Het betreft een charter uit 1201 waarin aan het dorp Bocholt het 'voorlopige stadsrecht' wordt toegekend. Sweder van Dingden is bij die toekenning uitdrukkelijk betrokken. Hij blijkt vrijgraaf van het district Bocholt/Dingden te zijn. In overleg met de bisschop wordt hij de rechter van de 'stad-in-oprichting'. De formulering waarmee de benoeming wordt bekend gemaakt, is heel precies en uitgewogen en brengt ons in contact met de persoon van Sweder van Dingden. Omdat ook de context van belang is, wordt het document in zijn geheel uit het Latijn in het Nederlands vertaald. Het is de oudste oorkonde die het stadsarchief van Bocholt in zijn bezit heeft.

In naam van de heilige en ondeelbare Drieëenheid. Herman II, door Gods genade bisschop van Münster.

Omdat wat in de tijd gebeurt, volgens de aard van de tijd voorbij gaat, hebben wij er voor gekozen om als blijvende herinnering dat op schrift te stellen wat voor onze kerk het meest eervol en nuttig is. Derhalve mogen de mensen van nu en later weten dat wij aan ons dorp Epenebocholte als blijvend geschenk het recht toekennen, dat in de volksmond 'wicbilede' wordt genoemd. Omdat hiervoor de toestemming van Sweder van Dingden nodig is in wiens (vrij)graafschap genoemd dorp is gelegen, zijn wij met hem overeengekomen dat hij van zijn recht op dat dorp afziet. Als vergoeding hiervoor krijgt hij het stedelijk gerecht, zoals dat in onze steden Münster, Coesfeld en de overige (steden) bestaat.
Opdat deze (maatregelen) hun geldigheid blijven behouden, hebben wij ze in dit document laten opschrijven en met ons zegel bevestigd.

Deze acte werd in het openbaar opgemaakt in aanwezigheid van domproost Herman, domdeken Hendrik, Wolter van Hustede, proost van de H. Martinus, de kanunniken Godefridus, Volmar en Everhard; de leken Werner van Elen, Hendrik van Reggede, Bernhard Weren en Gerlach Bitter, Rembert van Stockum en vele andere ministerialen van onze kerk.

Gegeven te Münster, in het jaar duizend tweehonderd een van 's Heren Menswording, in het vierde jaar van het pontificaat van paus Innocentius, toen in het Rijk twee 'electi' (koningskandidaten) waren die geen van beiden zeker van de troon waren, in het achtentwintigste jaar van ons bisschopsambt.[A]

Vertaling van de latijnse oorkonde uit 1201

Het belangrijkste onderwerp van de oorkonde is natuurlijk de toekenning van het 'wicbilede', het voorlopige stadsrecht, aan het dorp Bocholt. Maar omdat wij vooral in Sweder van Dingden zijn geïnteresseerd, gaat onze eerste aandacht naar hem uit.

Vijftiende eeuwse kopie van de oorkonde van bisschop Herman II van Münster uit 1201, afkomstig uit het privilegiënboek van de stad Bocholt. Voor de vertaling van de latijnse tekst zie pagina 6.

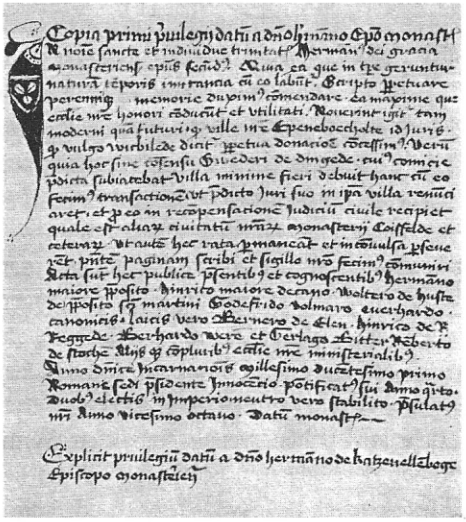

Uit de formulering blijkt dat Sweder aan het hoofd staat van een graafschap (comitia) met daarin het dorp Bocholt. Dat dorp krijgt een aparte status en wordt als het ware buiten het graafschap geplaatst. Persoonlijk blijft heer Sweder wel bij Bocholt betrokken; hij wordt de rechter van de 'stad'.

DE VRIJGRAAF

De belangrijkste persoon van een graafschap is de graaf. Daarom ligt het voor de hand om Sweder van Dingden, hoofdverantwoordelijke van het graafschap Bocholt, 'graaf' te noemen. Toch is enige omzichtigheid op zijn plaats! In het Duitse rijk waren in de middeleeuwen meerdere soorten graven. Er werd onderscheid gemaakt tussen de graaf die heer was van de eigen domeinen die hij min of meer autonoom bestuurde en de graaf die als bestuursambtenaar de landheer vertegenwoordigde en hoge rechtsmacht bezat. Deze graaf werd 'vrijgraaf' genoemd.[B)]
De naam hield verband met de 'vrijen' (liberi), die een aparte stand in de middeleeuwse samenleving vormden. Zij waren vrij van iedere vorm van horigheid of bevoogding en hadden een eigen rechtbank: het vrijgericht. De vrijen waren veelal kleine boeren met enkele hoeven eigen land, 'vrijgoed' geheten.

A) Westfälisches Urkunden-Buch (WUB), bearb. v. R. Wilmans, Bd. III, Osnabrück 1973, nr. 3. In navolging van de Duitse historici is 'comitia' in de latijnse tekst vertaald met: 'vrijgraafschap' in plaats van 'graafschap', wat de eerste betekenis is. De eerste vermelding van 'vrijgraafschap' komt voor in een oorkonde van 1177: 'comicia super liberos' (lett.: graafschap over de vrijen). Het begrip bestaat, maar het woord ligt nog niet vast. In de loop van de 13de eeuw komt 'libera comitia' (vrijgraafschap) in gebruik. In een oorkonde van 1264 is dat de benaming voor het graafschap van Sweder van Dingden. WUB Bd. III, nr. 736. De vertaling van 'comitia' in 'vrijgraafschap' lijkt daarmee verantwoord.

B) De hoge rechtspraak hield de bevoegdheid in om recht te spreken in zaken van criminele aard zoals moord, doodslag, zware mishandeling, verkrachting, roof, verraad, brandstichting, diefstal. Ook vrijheidsberoving viel daar onder evenals het onrechtmatig toe-eigenen van onroerend goed. Omdat het halsmisdaden betrof, was de rechtpraak voorbehouden aan de koning. "Im 13. Jahrhundert wird die Vorstellung, dasz alle hohe Gerichtsbarkeit sich von König herleite, zum verbindlichen Reichsrecht", schrijft Heinrich Mitteis: Deutsche Rechtsgeschichte, München 1976, p. 154. Daarom was voor de aanstelling van een vrijgraaf, die aan het hoofd van een hoge rechtbank stond, koninklijke goedkeuring nodig. De landheer kon hem benoemen, maar voor de uitoefening van het ambt was de legitimatie van de koning vereist, die 'koningsban' werd genoemd. De vrijgraaf sprak recht onder de koningsban.

Maar er waren er ook, die meer bezittingen hadden en als ridder leefden. Zij werden 'edelvrijen' genoemd.
Om aan het bestaansrecht van deze mensen, die rechtstreeks onder de koning vielen, tegemoet te komen kregen zij van koningswege een rechter toegewezen die tevens bestuursbevoegdheid had. Zijn rechtbank telde zeven vrijschepenen. Zij moesten de zaken die aan de rechtbank werden voorgelegd, beoordelen en tot een uitspraak komen. De aanwezige vrijen stemden daarmee in (of niet). Zij gaven, zoals dat heette, hun 'volbort'. De rechter c.q. vrijgraaf sprak daarna het vonnis uit.

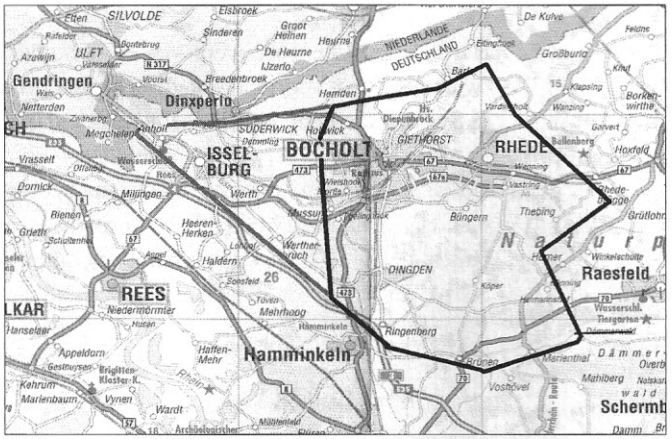

—— *Vrijgraafschap Bocholt begin 13de eeuw, ten tijde van Sweder van Dingden*
—— *Vermoedelijke grootte van de vrijgraafschap in de 11de eeuw*

De plaats waar de rechtszittingen (in de open lucht) werden gehouden, heette 'vrijstoel'. Wanneer er een rechtszitting plaatsvond, werden alle vrijen opgeroepen naar de sessie te komen. Dat gebeurde drie maal per jaar.

In een rechtsgebied konden meerdere vrijstoelen zijn, die successievelijk door de vrijgraaf werden bezocht. Het gebied waar hij werkzaam was, heette 'vrijgraafschap'. Een ander begrip dat daarmee verband houdt, is 'stoelheer'. De vrijgraaf was ambtenaar in dienst van degene die eigenaar van het rechtsgebied was en 'stoelheer' werd genoemd. De stoelheer van Sweder van Dingden was de bisschop van Münster.

Voor zover bekend waren er in Sweders vrijgraafschap drie vrijstoelen: een aan de zuidkant van Bocholt aan de weg naar de Nieuwe (Stads)Poort; een achter de kerk van Dingden en een oostelijk van Brünen bij Havelich, toen Havelico geheten.

Vermoedelijk is er ook een vrijstoel in Rhede geweest, maar die moet al vroeg zijn verdwenen. De geschiedenis heeft er geen sporen van nagelaten. De vrijstoel van Bocholt was de belangrijkste. Daarom werd de vrijgraafschap vóór de verheffing van Bocholt 'vrijgraafschap Bocholt' genoemd. Daarna, toen Bocholt een eigen status verwierf, werd meestal van het 'vrijgraafschap Dingden' gesproken.

De drie vrijstoelen bepaalden min of meer de contouren van het vrijgraafschap. Beginnend bij Bocholt liep de grens naar Ringenberg (ten zuiden van Dingden), Brünen, Dämmerwald en verder noordwaarts naar Havelich (Havelico), om vandaar via Homer, Rhedebrügge, boven Vardingholt af te buigen naar Bocholt. Burlo viel daar juist buiten evenals Anholt en Werth. Waarschijnlijk behoorden deze plaatsen oorspronkelijk tot het vrijgraafschap, maar hebben zich later (vóór heer Sweders tijd) daarvan losgemaakt.[3] Ten zuiden van de lijn Werth, Ringenberg, Brünen, begon het aartsbisdom Keulen: Rees, Hamminkeln en Wesel vielen onder de iurisdictie van de aartsbisschop.

DE LEENMAN

Voordat de bisschop Herman Bocholt het voorlopige stadsrecht verleende, heeft hij waarschijnlijk een bezoek aan het dorp gebracht om met eigen ogen te zien hoe de situatie ter plaatse was. Dit valt op te maken uit een oorkonde van 1200. In dat jaar sluiten Sweder van Dingden en enkele lieden uit de omgeving van Bocholt een overeenkomst, waaraan de

bisschop zijn goedkeuring geeft. Het gaat over het converteren van een tiende (van de landopbrengst) in een jaarlijks te betalen bedrag van tien denaren.[4)]

Hoewel de plaats van uitgifte niet wordt vermeld, doen de personen en zakelijke gegevens in de oorkonde vermoeden dat het document in of nabij Bocholt werd opgesteld. Wanneer dit zo is, heeft de bisschop ongetwijfeld van de gelegenheid gebruik gemaakt om met Sweder van Dingden de komende reorganisatie te bespreken. De oorkonde van het stadsprivilege van 1201 geeft in ieder geval aan dat de bestuursveranderingen de instemming van de vrijgraaf vereisten. Verder valt op dat het plan voor de stadsverheffing en de herindeling van het vrijgraafschap geheel en al van de bisschop afkomstig waren. Sweder van Dingden, functionaris en gevolmachtige in rechtszaken, was zijn onderdanige dienaar. Hij had zich te voegen naar zijn landsheer, de bisschop van Münster.

De positie van de heer van Dingden lijkt hiermee voldoende getypeerd. Toch geeft een oorkonde uit 1257 een belangrijk aanvullend detail. Het document staat op naam van Sweder III van Ringenberg, een kleinzoon van onze Sweder. De vrijgraaf (Sweder III) verklaart daarin dat hij het eigendomsrecht van zijn burcht aan bisschop Otto II van Münster afstaat. Het gerecht in Bocholt en de vrijgraafschap Dingden geeft hij daarbij als onderpand. Hij voegt daaraan toe: "que de Monasteriensi ecclesia tenemus in pheodo" (die wij van de kerk van Münster in leen houden).[5)]

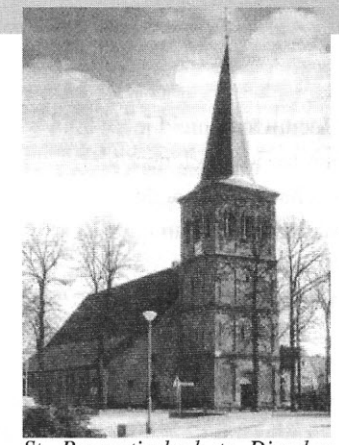

St. Pancratiuskerk te Dingden met romaanse toren, gebouwd tussen 1050-1100. Het vroeg-gotische schip dateert uit de tweede helft van de 14de eeuw

De vrijgraafschap blijkt een leengoed van het Sticht Münster te zijn. Dit betekent dat de vrijgraven c.q. de heren van Dingden leenmannen van de bisschop van Münster waren. We gebruiken het meervoud, omdat de belening zich waarschijnlijk niet tot Sweder III beperkte, maar een langere periode omvatte. Mogelijk gaat de geschiedenis van de belening terug tot de 11e of het begin van de 12de eeuw.[C)]

De successie in het leen, het overgaan van de functie van vrijgraaf van vader op zoon, roept de vraag op of het hier niet om een erfelijk leen gaat. In de loop van de tijd lijken ambt en vrijgraafschap zo eigen geworden te zijn dat daaraan ook rechten worden ontleend. Na twee en halve eeuw is het leen als het ware eigen bezit geworden. Daarom kwam Sweder IV er toe in 1330 het vrijgraafschap aan bisschop Ludwig II te verpanden en konden Sweder V en zijn zus Kunegonde het in 1360 aan bisschop Adolf en het Sticht Münster te koop aanbieden.
Ondanks de erfelijkheid van het leen bleven de heren van Dingden leenmannen van de bisschop in de volle zin van woord. Van hem als leenheer mochten zij zich verzekerd weten van zijn bescherming. De bisschop op zijn beurt mocht van de heren verwachten dat zij hem met raad en daad zouden bijstaan. Met 'raad' als daarom werd gevraagd, met 'daad' door als gewapend ruiter met de onderhorige manschappen bijstand te verlenen wanneer en waar dat nodig was binnen het Duitse Rijk. Daarbuiten hield de verplichting op.

C) In 1152 maakte bisschop Frederik II van Münster bekend, dat graaf Godschalk van Lohn er prat op ging in een aantal kerspelen van zijn graafschap rechtens het bestuur over de vrije bevolking (regimen populare) te bezitten. De ruzie daarover werd beslecht, laat de kerkvoogd weten en de graaf ontvangt nu het 'regimen populare' van de bisschop zoals de andere (vrij)graven dat van hem hebben ontvangen. L. Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen (OGZ), 's-Gravenhage, 1872-1876, nr. 300. Al in de eerste helft van de 12de eeuw manifesteert de bisschop van Münster zich als leenheer van de (vrij)graven. De leenband tussen hem en de heren van Dingden kan in die periode tot stand zijn gekomen.

Leenman-zijn impliceerde geen dienstmanschap. Als leenman behield je je zelfstandigheid en beperkten de verplichtingen zich tot het verlenen van de genoemde bijstand en het goed onderhouden van het leen. Voor de heren van Dingden kwam daar nog iets bij dat samenhing met het ambt dat zij bekleedden: als vrijgraaf waren zij in dienst van de bisschop. Als leenmannen waren zij tevens zijn dienstmannen of 'ministerialen'.

DE MINISTERIAAL

Als vrijgraaf stonden de heren van Dingden onder het landsheerlijke gezag van de bisschop; zij waren verplicht zijn beleid uit te voeren. In die zin waren zij zijn dienstmannen of 'ministerialen', een deftig woord voor 'ministri' (dienaren) dat vóór die tijd werd gebruikt. In de bisschoppelijke oorkonden komen wij de term herhaaldelijk tegen, ook in verband met de heren van Dingden.

De eerste die als ministeriaal staat geboekstaafd is Gerlach van Dingden. Samen met enkele andere ministerialen trad hij in 1169 op als getuige bij een schenking van bisschop Ludwig I van Münster (1169-1173). Deze Gerlach was vermoedelijk de vader van onze Sweder. Zijn naam komt eerder voor in een oorkonde van 1163 van graaf Dietrich II van Kleef.[6]

Een opmerkelijk document is de oorkonde van 1217, waarin bisschop Otto I (1203-1218) de toekenning van vijf prebenden (inkomsten van geestelijken uit het algemeen kerkelijk vermogen) bevestigt die zijn voorganger Herman II (1173-1203) aan het Sint-Martinisticht te Münster toewees. Een van die prebenden bestond uit de opbrengst van de stedelijke tol te Münster ter waarde van 4 marken. Dertig jaar geleden (in 1187), laat Otto I weten, heeft bisschop Herman voor deze tol 50 Keulse marken betaald aan Sweder van Dingden, ministeriaal van onze kerk, die deze tol in leen hield.

Of deze Sweder dezelfde is als de hoofdpersoon van dit artikel, is niet te achterhalen. In de van Dingden-familie komen meerdere Sweders voor; soms zelfs twee in een gezin, zie familiestamboom.

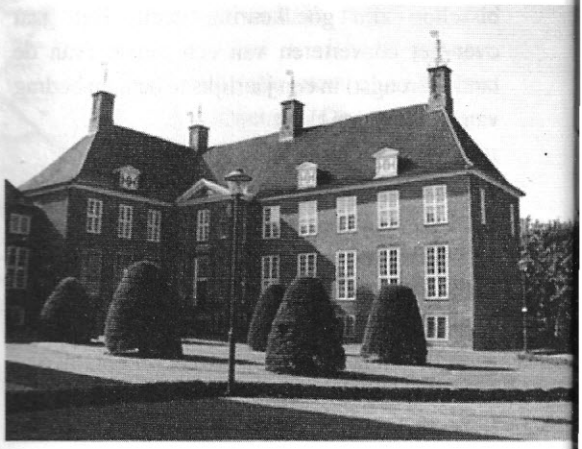

Dit ongetwijfeld interessante verschijnsel heeft echter niet onze eerste aandacht. Van belang is dat genoemde Sweder wordt vermeld als ministeriaal van de kerk c.q. de bisschop van Münster.[7]

De burcht Ringenberg, stamslot van de heren van Dingden Ringenberg, werd in 1629 verwoest en ruim een kwart eeuw later door Alexander van Spaen in een Hollandse classicistische stijl herbouwd

In 1221 treffen wij Swe ders zoon en kleinzoon onder de ministerialen aan. Zij treden op naast proosten en dekens en zijn getuigen bij de formele toekenning van de stadsrechten aan de 'oppidum' (versterking) Bocholt. Alle twee heten Sweder en van beiden is bekend dat zij vrijgraaf waren.[8]

De positie van de heren van Dingden lijkt hiermee voldoende aangegeven. Zij waren leenmannen en tevens ministerialen van de bisschop van Münster. Het begrip 'ministeriaal' vraagt echter om verduidelijking, juist binnen de context waarin het woord hier wordt gebruikt.

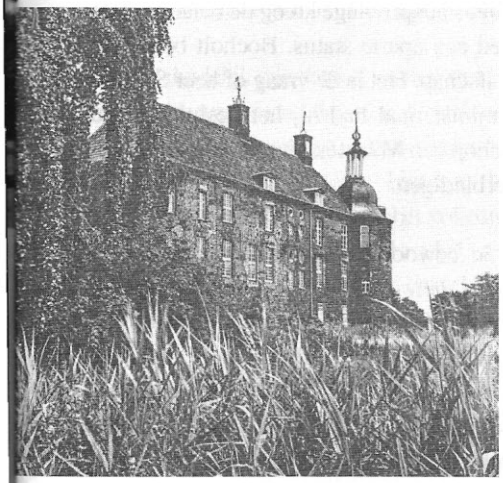

Achterzijde van de waterburcht Ringenberg

Ministerialen waren van huis uit onvrije lieden; zij komen in rangorde achter de 'liberi', de 'vrigelude'. Weliswaar wisten de ministerialen zich vanaf de 11de eeuw maatschappelijk te kwalificeren en verwierven zij belangrijke posities op militair en bestuurlijk terrein, de onvrije geboorte bleef eeuwenlang hun kenmerk en stelde beperkingen aan hun mogelijkheden. De lenen die zij verkregen, waren dienstlenen die onder een speciaal leenrecht vielen. Eigen bezit mocht niet vermaakt worden aan lieden buiten de heerlijkheid, wel aan groepsgenoten daarbinnen. De gebondenheid aan de grond was een beletsel voor het aangaan van een huwelijk buiten het heerlijke gebied. Weliswaar vond herhaaldelijk een uitwisseling van dienstlieden plaats waardoor man en vrouw zich konden verenigen, maar de procedure toont aan dat de huwelijksvrijheid van de onvrijen beperkt was.

Voorbehoud was er ook ten aanzien van de uitoefening van het rechterlijke ambt. Ministerialen werden op velerlei terreinen ingezet: in het leger, aan het hof, voor leidinggevende functies op de domeingronden en elders, voor de bewaking van burchten enz., maar op het gebied van de rechtspraak waren er beperkingen. In de 'Sachsenspiegel', een rechtsboek uit ca. 1222, wordt gezegd dat "niemand schout mag zijn als hij niet vrij is en geboren is in het land waar het gerecht staat". Hetzelfde geldt voor de schepenen: "niemand kan in het gerecht zitting nemen als hij niet schepenbaar vrij is en de koning hulde brengt volgens het recht van de vrije man".[D]

Het was het recht van de vrije alleen door een vrije rechtbank geoordeeld te worden. De 'Sachsenspiegel' spreekt in dit verband van 'schepenbaar vrijen' en refereert daarmee aan de situatie bij de rechtbanken in Oostfalen.[E] Dit neemt niet weg dat het principe dat vrijen alleen voor vrijen terecht staan, algemene geldigheidswaarde had en door iedereen werd geaccepteerd.

D) Sachsenspiegel, Landrecht, hrsg. v. K.A. Eckhardt, Göttingen 1955, III. 61.2, p. 144 en III. 54.1, p. 139. De auteur was de Oostfaalse ridder Eike von Repgow. Het werk, dat oorspronkelijk in het Latijn verscheen, bestaat uit twee delen: 1. Landrecht, 2. Leenrecht. Tussen 1224 en 1227 vertaalde Eike de notities in nederduits proza. Na zijn dood werd de tekst uitgebreid en gerubriceerd. Het werk vond grote weerklank en is in veel handschriften bewaard gebleven. Einde 15de eeuw verscheen in ons land een compilatie van de teksten onder de titel 'Hollandse Saksenspiegel' (oudste druk 1479).

E) 'Schepenbaar vrijen' (scepenbare lude) waren lieden van edelvrije afkomst, die als ridder leefden. Om als schepenen van het vrijgericht te kunnen functioneren, moesten zij een stamgoed (hantgemal) van minstens 3 hoeven land (ca. 40 ha.) hebben. Financiële onafhankelijkheid was een waarborg voor hun optreden en bij overdracht van goederen konden zij als gelijken getuigen. Vanaf de tweede helft van de 12e eeuw was er een aanzienlijke toename van edelvrijen die overgingen naar de stand van de schepenbaar vrijen. H. Conrad, Deutsche Rechtsgeschichte, Bd.1, Karlsruhe 1954, p. 401.

Onvrijen c.q. ministerialen konden niet oordelen over vrijen. Dit beginsel kwam voort uit de middeleeuwse standenmaatschappij.

Iedere stand had zijn eigen rechtbank. Edelen konden alleen geoordeeld worden door een jury waarin minstens twee edelen zitting hadden. Vrijen hadden recht op een vrijgericht en de onvrijen hadden hun hofgericht, waarvan de heer of zijn schout voorzitter was. Halsmisdaden vielen onder de hoge rechtbank, het vrijgericht.

Dit brengt ons terug bij de heren van Dingden. Het zal duidelijk zijn dat de gangbare betekenis van 'ministeriaal' niet op hen van toepassing was. Ministerialen waren immers lieden van onvrije geboorte. Een dergelijk iemand kon geen voorzitter worden van een vrijgericht, waarin alleen vrijgeborenen zitting hadden. Een vrijgraaf, wilde hij kunnen functioneren, moest ook van vrije geboorte zijn. Wanneer de heren van Dingden toch 'ministerialen' worden genoemd, heeft dat te maken met hun werk. Zij waren in dienst van de bisschop van Münster zoals andere ministerialen. Maar tegelijk waren en bleven zij edelvrijen die zich welbewust waren van hun edele afkomst[F], zoals verderop zal blijken.

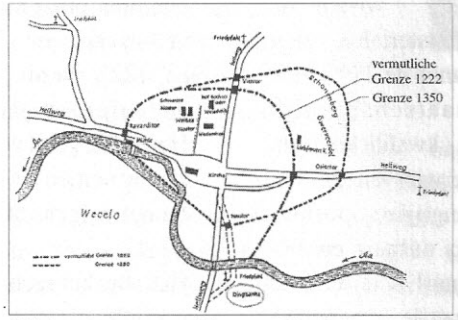

Bij de eerste omwalling van Bocholt maakte de Aa over een grote lengte deel uit van de stedelijke versterking. Ten zuiden daarvan de 'Dingbänke' of vrijstoel

DE STADSRECHTER

Het zo juist besproken dienstmanschap vinden wij terug in de oorkonde van 1201 in het begin van dit artikel. Het bisschoppelijke besluit om Bocholt tot stad te verheffen, betekende een inperking van heer Sweders territoriale macht. Door de toekenning van het stadsprivilege kreeg de belangrijkste plaats in zijn rechtsgebied een aparte status. Bocholt behoorde niet langer tot het vrijgraafschap. Het is de vraag of heer Sweder daar blij mee was. Als ministeriaal had hij het besluit van de bisschop van Münster, zijn landsheer, echter te eerbiedigen.

Uit de bewoordingen die in de oorkonde worden gebruikt, valt op te maken dat er over de kwestie is onderhandeld. De vrijgraaf werd in ieder geval voor het verlies van Bocholt gecompenseerd; hij komt aan het hoofd te staan van de civiele rechtbank (iudicum civile) van de stad. Wij zouden de benoeming kunnen zien als een tegemoetkoming van de kant van de bisschop. Maar er was meer! Er was ook sprake van een tactische zet. Door heer Sweder bij de stadsorganisatie te betrekken, kon gebruik gemaakt worden van zijn bestuurservaring met name op het gebied van de rechtspraak.

F) Dat 'viri nobiles' (edelvrijen) ministeriaal werden, was een niet allerdaags verschijnsel. Er zijn evenwel meerdere edelen die dezelfde stap hebben gezet. Ferdinand Walter verwijst naar de gebroeders van Barmstede die in 1257 verklaren: "wij zien af van onze adeldom en vrijheid en zijn vrijwillig ministerialen van de kerk van Bremen geworden". Deutsche Rechtsgeschichte, Bonn 1853, par. 203. Friedrich Reigers noemt de 'viri nobiles' van Elen, Galtesberge en Velen (n.o. van Borken) die evenals die van Dingden ministerialen van de kerk van Münster zijn geworden. Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft, Bocholt 1891, p. 142. Zie ook J.M. van Winter, Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen, Arnhem 1962, p.147-148.

G) Het woord is in het Middelnederlands bekend als 'wijcbelt, wigbelde, wicbolt'. Het eerste deel heeft de betekenis van 'wijk, buurschap'. De verklaring van het tweede deel 'bilede, belt, bolt' is onzeker. De Duitse Brokhaus Encycl. 1994 vermeldt: bileda (= recht), zonder verdere verwijzing. In het Oudgrieks bestaat het woord 'boulè' (raadsbesluit, plan), maar of 'bilede' (belede) daarmee verband houdt, is de vraag.

De toekenning van het stadsprivilege impliceerde bestuurlijke zelfstandigheid en het hebben van een eigen stedelijke rechtbank (iudicium civile). Bisschop Herman verwijst in de oorkonde naar de rechtbanken van Münster en Coesfeld, die bevrijd zijn van de plattelandsrechtspraak en een apart juridisch statuut hebben. Hetzelfde privilege geldt nu ook voor Bocholt. De leiding van de nieuwe rechtbank is in handen van Sweder van Dingden.

Het zal duidelijk zijn dat toekenning van het stadsrecht een bijzonder voorrecht was, maar dat er nog veel werk verzet moest worden vóór de dorpsgemeenschap was uitgegroeid tot een georganiseerde stedelijke samenleving. De bisschop besefte dat ook. Daarom kende hij Bocholt niet meteen het volledige stadsrecht toe, maar het 'wicbilede', het voorlopige stadsrecht.[G] Het volledige stadsprivilege volgt later in 1221, wanneer Dietrich van Isenberg bisschop van Münster (1219-1226) is.

Een van de eerste zaken waarmee Sweder van Dingden te maken kreeg, was de samenstelling van het stedelijke rechtscollege. Voor de schepenbank moesten zeven mannen van rijpere leeftijd worden gevonden die ingezetenen van Bocholt waren.[H] Ook moest een schout (scultetus) worden benoemd in verband met de tenuitvoerlegging van de vonnissen, de handhaving van de orde, de aanhouding van misdadigers en het innen van opgelegde boetes. Mogelijk heeft Sweder van Dingden een beroep gedaan op de schout van de lage rechtbank (die al sinds mensenheugenis in Bocholt bestond) en heeft hij hem gevraagd zitting te nemen in stedelijke rechtbank met zijn lage en hoge jurisdictie. Om het werk goed te kunnen doen, werd de schout bijgestaan door een klerk en enkele gerechtsdienaars. Als locatie voor de nieuwe rechtbank werd het terrein zuidoostelijk van de Markt gekozen, halverwege de Königstrasze en de Südmauer. Was dit de plek waar voorheen de lage rechtbank had gestaan? De vrijstoel van de vrijgraafschap aan de grens van het stedelijk rechtsgebied aan de zuidkant van Bocholt bleef uiteraard gehandhaafd. Die had niets van doen met de veranderingen in de stad en bleef gewoon in functie voor de bewoners van het platteland.

In de twintig jaar die verliepen tussen de toekenning van het 'wicbilede' (1201) en het eigenlijke stadsprivilege (1221), was de bisschop van Münster de stadsheer, de hoogste autoriteit, en heer Sweder, als stadsrechter, zijn vertegenwoordiger en uitvoerder. De plannen voor de stadsontwikkeling zullen dan ook in nauw overleg met de bisschop tot stand zijn gekomen. Een daarvan was de afbakening en veiligstelling van de stadsgrens. Wordt in de oorkonde van 1201 nog gesproken van 'villa nostra Epenebocholte' (ons dorp Bocholt aan de Epene = aan de Aa), in 1221 luidt de betiteling 'oppidum nostrum in Bocholte' (onze versterking in Bocholt).[I] De beveiliging van de 'burgers' maakte deel uit van het stadsprivilege. Daarom zullen spoedig na de bekendmaking van het 'wicbilede' grachten zijn gegraven en zal begonnen zijn met de aanleg van wallen. Waarschijnlijk heeft de omwalling in die eerste fase niet het hele stadsgebied omvat, maar alleen de oude dorpskern rond de St. Georgkerk. In de oorkonde heeft de bisschop het over "onze versterking in Bocholt" (oppidum

H) 'Zeven' was het gebruikelijke aantal, maar het konden er ook twaalf zijn. Ook waren er rechtbanken met negen of dertien schepenen. Utrecht had tussen 1281-1284 zes schepenen. De zittingsperioden waren eveneens verschillend. Oorspronkelijk werden de schepenen voor het leven aangesteld. Vanaf einde 12de eeuw ging de voorkeur uit naar periodieke vernieuwing. Soms werd een deel van de schepenbank vervangen; op andere plaatsen zoals in Luik en Roermond bleven de schepenen levenslang in functie. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl II, Haarlem 1982, R. van Uytenven, Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden, p. 226-228.

I) 'Epe' (oudere vorm 'apa') is synoniem met 'aha' = water. 'Epenebocholt' zou de betekenis hebben van 'Bocholt aan het water' oftewel 'Bocholt aan de Aa' ter onderscheiding van Herzebocholt, oostelijk van Isselburg. A. Tibus, 'Gründungsgeschichte der Stifter, Pfarrkirchen, Klöster und Kapellen im Bereich des alten Bistums Münster', Tl. 1., Münster 1867, herdruk Osnabrück 1977, p. 1011, noot 1871. Vergelijk p. 896. Voor de oorkonde van (17 januari) 1221 zie WUB Bd. III, nr. 174.

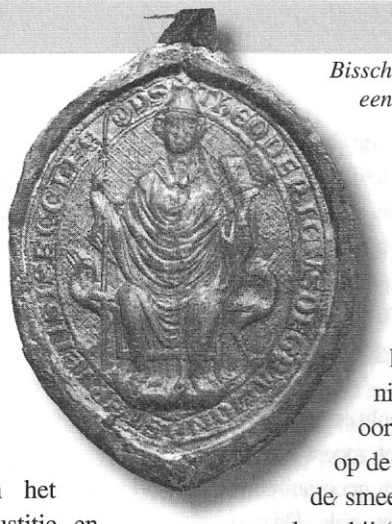

Bisschop Dietrich III van Münster (1218-1226), zittend op een zetel versierd met twee pauwen? In het randschrift: + THEODERICUS DE(I) GR(ATI)A MONASTERIENSIS ECCL(ESI)E EP(ISCOPU)S (Theoderik door Gods genade bisschop van de kerk van Münster)

nostrum in Bocholte).
Tot de taken van Sweder van Dingden behoorde ook de organisatie van de bewaking en verdediging. Het zal niet veel moeite hebben gekost daarvoor geschikte mensen te vinden. De Bocholtenaren waren ongetwijfeld trots op hun pas verworven positie en zij zullen er alles voor over hebben gehad om het stadsprivilege voor de toekomst veilig te stellen.

Een andere opdracht was de vorming van het stadsbestuur. Aanvankelijk behoorden zowel justitie en bestuurlijke zaken tot de competentie van de stadsrechter. Samen met het college van schepenen bezat hij niet alleen justitiële, maar ook wetgevende macht. Hij kon bindende regels opstellen en de stadsbewoners verplichten deze na te leven. Later werden de verantwoordelijkheden gesplitst en ging de bevoegdheid in bestuurszaken over naar de stadsraad. Mogelijk was er in 1221 een echt stadsbestuur, maar zeker is dit niet. In veel Münsterse steden van de 13de eeuw vormden de rechter (judex), de burge(r)meesters (magistri civium) en schepenen (scabini) het college van bestuur. Vooral in de vertegenwoordiging naar buiten bleek de stadsrechter een onmisbare figuur.[9)]

De zorg van de overheid om op te komen voor de belangen van de stadsbewoners heeft de onderlinge solidariteit ongetwijfeld positief beïnvloed. Toen Bocholt in 1201 het voorlopige stadsrecht kreeg, was er sprake van een dorp (villa), een boerengemeenschap. In de daarop volgende jaren kwam daar verandering in. De 'stad' had grote aantrekkingskracht. Er vestigden zich allerlei soorten mensen: handwerkslieden, kooplieden, maar ook horigen. Een bekend gezegde in die tijd was: "stadslucht maakt vrij". Wanneer een horige op zoek naar vrijheid een jaar en een dag binnen de wallen verbleef, werd hij inwoner van de stad en deelde hij in de vrijheid van de burgers.
Twintig jaar na de verlening van het 'wicbilede' was Bocholt toe aan het tweede (aanvullende) stadsprivilege. Je zou verwachten dat de bisschop van de gelegenheid gebruik maakte om de bewoners te prijzen voor hun bijdrage aan de stadsontwikkeling. Maar niets daarvan! Bisschop Dietrich spreekt in zijn oorkonde over veelvuldige aanvallen van vijanden op de versterking (oppidum) in Bocholt. Geroerd door de smeekbeden van de burgers die hem dierbaar zijn, verleent hij (om die reden) aan hun stad dezelfde rechten die ook aan de stad Münster werden geschonken.[10)] Wie die vijanden zijn wordt niet gezegd. Mogelijk waren het Gelderse legerbenden die de buurt van Bocholt onveilig maakten. De gespannen verhouding tussen Gelre en Münster bereikte in 1226 een climax toen graaf Gerard IV van Gelre als hoofdaanklager optrad tegen bisschop Dietrich, die ervan werd beschuldigd medeplichtig te zijn aan de moord op aartsbisschop Engelbert van Keulen.[11)]

Sweder van Dingden is bij de toekenning van het tweede stadsprivilege niet aanwezig geweest. Na zijn terugkeer uit Egypte (Damiate), waarschijnlijk begin 1220, trok hij zich terug in het Augustijnerklooster Bethlehem bij Doetinchem. Daar werd hij kanunnik. Hij overleed er in 1222/23. Wij komen op het einde van dit artikel daarop terug.

VAN OUDE ADEL

Was Sweder van Dingden van adel? De vraag is eenvoudig te beantwoorden: hij zou geen vrijgraaf zijn geworden als hij niet van edelvrije geboorte was. Andere argumenten die voor zijn adellijke afkomst pleiten zijn: het vroege gebruik van een eigen zegel; het huwelijk van zijn zoon Sweder II met Beatrix van Lohn en het rijke familiebezit.

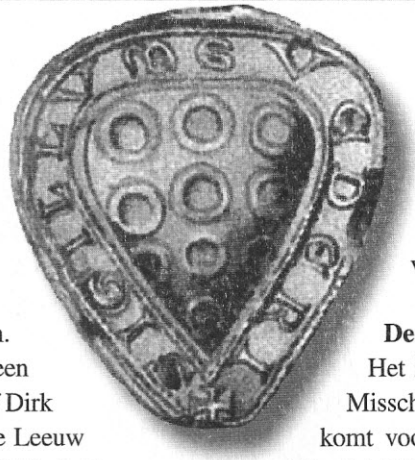

Het wapenzegel

Het wapenzegel waarmee Sweder van Dingden de schenkingoorkonde van 1219 zegelde, is in de geschiedenis van de sfragistiek (zegelkunde) van vroege datum. In 'Rietstaps Handboek der Heraldiek' zegt C. Pama dat in onze streken het schild met een heraldisch embleem eerst in de tweede helft van de 12de eeuw in de mode kwam. De hertog van Brabant onderscheidde zich met een dergelijk wapen in 1185. Het embleem van graaf Dirk VII van Holland (1190-1203) was de Hollandse Leeuw en Otto I, graaf van Gelre en Zutphen (1184-1207) had drie mispelbloemen op zijn lansvaan. Waarschijnlijk stonden zij ook op zijn schild, maar dat is niet goed zichtbaar.[12] Het ruiterzegel van Adolf III, graaf van Berg (1189-1218) die de hof te Dieren aan de Duitse Orde schonk, heeft als bijzonderheid dat zijn helm en sjabrak (paardedekkleed) met kanteelbalken zijn versierd. Dit symbool keert terug in het zegel van zijn dochter Irmgard, dat de vorm van een schild heeft.[13]

Het zegel van Sweder van Dingden is eveneens schildvormig. Het randschrift laat aan duidelijkheid niets te wensen over: + SIGILLUM SVEDERI, het zegel van Sweder, staat er in opvallende letters. In het zegelveld zijn tien ringen aangebracht. De betekenis daarvan is onzeker. Mogelijk staan zij symbool voor de gerechts- of dingplaatsen, waar Sweder en de heren voor hem het rechtersambt hebben uitgeoefend. Een bekend gezegde in die tijd was: "Zu Ding und Ring gehen", waarbij 'Ding' de betekenis heeft van gericht (rechtsprekend lichaam) en 'Ring' verwijst naar de gerechtsplaats (kring) waar het proces zich afspeelde.

Vanaf 1230, schrijft Pama, komt het gebruik van een heraldisch wapen ook bij de lagere adel voor. Het is dan ook opmerkelijk dat Sweder van Dingden al in 1219 een eigen zegel had. Dit maakt het aannemelijk dat hij van oorsprong verwant is aan de hoge adel.

De familierelatie

Het is niet bekend met wie Sweder was getrouwd. Misschien heette zijn vrouw 'Lutmude'. Haar naam komt voor in een oorkonde van bisschop Dirk II van Utrecht (1197-1212) uit 1200. Zowel Sweder als zij blijken weldoeners van het klooster Bethlehem bij Doetinchem te zijn. Sweder schonk het convent een halve hoeve bij Silvolde, Lutmude van Dingden, zoals zij wordt genoemd, stelde land beschikbaar in de buurt van Azewijn. Uit de tekst blijkt niet, dat tussen beiden een direct verband bestaat. Volgens Joseph Prinz is het niettemin goed mogelijk dat Lutmude de vrouw van Sweder zou kunnen zijn.[14]

Uit de oorkonde die kort na Sweders overlijden door zijn oudste zoon is opgesteld, weten wij dat deze de naam van zijn vader had. Om verwarring te voorkomen noemt hij zich "Sweder de Tweede" (Suetherus secundus). Bovendien wijzigde hij de achternaam. In plaats van 'van Dingden' noemt hij zich 'van Ringellenberg', ontleend aan de burcht 'Ringellenberg' of 'Ringenberg' die 4 kilometer zuidelijk van Dingden in aanbouw was. De naam was van de familie afkomstig: 'Ringen' verwijst naar de ringen in het familiewapen en 'Berg' is een (nog altijd bestaand) gehucht vlak bij de plaats waar de burcht werd gebouwd.[J]

J) De bouw van de burcht werd rond 1230 beëindigd. Het moet een geduchte versterking zijn geweest, want 'het Huis' (domus) zoals het werd genoemd, lag op een natuurlijke hoogte midden in een moeras. In opdracht van de heren van Ringenberg werden in de 14de eeuw in het gebied door Hollandse ontginners sloten en kanalen gegraven en werden grote oppervlakten ontgonnen. In die tijd ontstond het typische halfronde tracé aan de westkant van de burcht. In de 16de eeuw vond een grondige verbouwing plaats. In plaats van de vroegere ronde bouw verrezen drie vleugels. Tijdens de Dertigjarige oorlog (1618-1648) werd in de strijd tussen Hollandse en Spaanse troepen het complex bijna geheel verwoest. Alleen de noordoost toren bleef behouden. Na 1656 werd het slot door Alexander Bernard, rijksvrijheer van Spaen, in Hollandse classicistische stijl herbouwd. Het gebouw wordt nu gebruikt voor culturele evenementen en trouwplechtigheden.

HET GESLACHT VAN DINGDEN RINGENBERG

Svetherus
ministeriaal 1132-1147
:
:
Gerlach v. Dingden
1163, ministeriaal 1169
|

Sweder v. Dingden (Ringenberg)
vrijgraaf, stadsrechter,
kruisvaarder, kloosterling
overl. 1222/23
x
Lutmude?
overl. 1219/20
|
Sweder II
v. Dingden/Ringenberg
ridder, vrijgraaf
overl. 1245/47
x
Beatrix v. Lohn
|
Sweder III
v. Ringenberg
ridder, vrijgraaf
geb. ca. 1220, overl. ca. 1300
x
Hildegonde
overl. 1260/71
|
Sweder IV
v. Ringenberg
ridder, vrijgraaf
geb. 1260, overl. na 1336
x
Alheydis
overl. 1330/36
|
Sweder V
v. Ringenberg
ridder, vrijgraaf
x
Mechteldis

Gerlach v. Dingden
clericus 1195
kanunnik te Münster
1202-1233

Sweder

dochter
x
Lubbert v.
Schwanesburen
ridder

Sweder
Hildegonde
Lise
Emingarde
Gertrude

Sweder
overl.
1360/82
Kunegonde
overl.
1382
Gertrude
Overl.
vóór 1360

Sweder II was getrouwd met Beatrix, dochter van graaf Gerard van Lohn en N. van Bredevoort. Haar broer Herman, die wij in meerdere oorkonden tegenkomen, was een invloedrijk man die er veel aan was gelegen de adellijke traditie in de familie hoog te houden.[K)] Wanneer Beatrix begin 1220 met Sweder II van Ringenberg trouwt, mogen wij er dan ook van uitgaan dat dit geen huwelijk beneden de stand is geweest, maar een verbintenis tussen twee gelijkwaardige partners. Ook hier lijkt de hoogadellijke afkomst van het geslacht van Dingden aannemelijk.

Het familiebezit

Het goederenbezit van de familie van Dingden lag her en der verspreid in het Nederrijnse gebied. De kern vormde de streek rond Dingden en Brünen. Een voorbeeld van dat verspreide bezit is te vinden in de bekende oorkonde van 1219, waarin sprake is van een hof in Lankern ten noorden van Dingden, een hoeve bij Schalkwijk (Sticht Utrecht) en een leengoed bij Dieren (Dieteren).

In het Sticht lagen meer familiebezittingen. Op 9 april 1231 schonken Sweder II en zijn vrouw Beatrix aan de Duitse Orde: een hofstede en een huis bij het kerkhof van de Geertekerk juist buiten de stadswal van Utrecht en een aantal landerijen te Gein en op Raven (bij de Rijnse Vaart). In 1294 maakte Sweder IV bekend dat Heimerik van Schalkwijk alle goederen te Schalkwijk, Heicop en Oudenrijn die deze in leen bezat, van hem had gekocht. Tegelijk bevrijdde hij Heimerik van de leenband.[15)]

In de Achterhoek lagen eveneens familiebezittingen. Wij maakten reeds melding van de schenkingen van heer Sweder en Lutmude aan het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Het convent kreeg meer goederen uit de (wijde) omgeving. Een mooi voorbeeld is de schenking van de hoofdhof (curia) 'Starkerode' in het kerspel Winterswijk. Het was een donatie van heer Sweder bij zijn intrede in het klooster na zijn terugkeer van de Vijfde kruistocht. Het moet een belangrijke gift zijn geweest, want de naam "Starkerode' is in Winterswijk tot op de dag van vandaag bewaard gebleven.[L)]

Dat rijkdom aan grondbezit en vrijgevigheid hand in hand gingen, blijkt bij de stichting van het klooster Beylere (Beilar). Ca. 1252 schonk Sweder III van Ringenberg, kleinzoon van onze Sweder, aan de broeders van de Heilige Augustinus een groot stuk bos- en heidegrond oostelijk van Brünen. Daar kwam de boerderij 'Steminchotte' bij en een wei. De schenking maakte het de broeders mogelijk ter plaatse een klooster te bouwen dat in 1256 door bisschop Otto II van Münster werd ingewijd. De oorkonde waarin van de stichting melding wordt gemaakt, is van 1258.[16)] De rijkdom aan grond, waarover de familie beschikte, bevestigt ook hier het vermoeden dat het geslacht van Dingden Ringenberg van adellijke afkomst was.

K) De eerste schriftelijke vermelding over de familie van Lohn is te vinden in een oorkonde van aartsbisschop Arnold I van Keulen (1138-1146). Deze bevestigt een landruil tussen "de edelman Godschalk, broer van graaf Gerard van Lohn" en de kanunniken van de Mariakerk in Rees. Th.J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederreihns I, Düsseldorf 1840, nr. 355.
Het graafschap Lohn omvatte een groot deel van de Achterhoek: 1. de kerspelen Eibergen, Neede, Groenlo en Geysteren, die in 1246 aan graaf Otto II van Gelre werden overgedragen 2. het rechtsgebied "het land Goy" met de kerspelen Zelhem em Hengelo 3. het rechtsgebied Lohn met het grootkerspel Winterswijk waaronder Aalten, Bredevoort, Varsseveld en Dinxperlo ressorteerden. P. Kuijper, Varsseveld, Bijdragen en Mededelingen Gelre 58(1959)13-17, 53.

L) In de oorkonde van 1223, waarin Sweder II de schenking van zijn vader aan het klooster bevestigt, staat dat Starkerode bij de kerk van Winsterwijk lag. De huidige situatie komt daarmee overeen. Rechts van de Grote Kerk, tussen Wheme en het Mondriaanhuis, ligt een plein met de naam 'De Starckenrode'. Het is een verwijzing naar de hof die daar vroeger heeft gelegen. 'Starkerode' bleef overigens niet lang in het bezit van het klooster Bethlehem. Op verzoek van graaf Herman van Lohn werd de hof in 1230 geruild tegen zijn curtis (hof) in Varsseveld: Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326, afl. 4 Klooster Bethlehem bij Doetinchem, uitg. E.J. Harenberg, 's-Gravenhage 1991, nr. 1230.09.28

DE KLOOSTERLING

Na zijn terugkeer van de kruistocht trad Sweder van Dingden in bij de reguliere kanunniken van het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Dat moet in de loop van 1220 zijn geweest. Drie jaar later overleed hij en werd aldaar begraven. De informatie over Sweders laatste levensjaren hebben wij van zijn zoon Sweder II.[17)]

Onwillekeurig vraag je je af, waarom Sweder van Dingden op latere leeftijd kloosterling is geworden. Er is gesuggereerd dat hij gedesillusioneerd in Egypte terugkwam vanwege de mistoestanden die hij in het christelijke leger had aangetroffen en dat hij zich daarom uit de wereld terugtrok en kloosterling werd. Ook wordt het overlijden van zijn vrouw als reden voor zijn intrede genoemd. Waarschijnlijk is zij kort voor of na zijn terugkeer uit Egypte gestorven. Toen Sweder daar de schenkingsoorkonde uitvaardigde, was zij in ieder geval nog in leven.[18)]
Een reden die niet wordt genoemd is de verwijdering die tussen de heren van Dingden en de bisschop van Münster ontstond na de dood van bisschop Otto I (1204-1218). Oorzaak van het conflict was het slot Ringenberg. Uit de verwikkelingen die zich rond het kasteel hebben voorgedaan blijkt, dat de bisschoppen van Münster medezeggenschap in de bouw hadden willen hebben en vrije toegang tot de veste en dat de heren van Dingden Ringenberg hun eigen gang zijn gegaan. Heer Sweder moet weet hebben gehad van het initiatief van zijn zoon om de bouw van de burcht op eigen gelegenheid te realiseren. In 1230 noemt Sweder II zijn vader, "Suetherus de Ringelberge"!

Het is goed mogelijk dat de poging van de bisschop om het landsheerlijke gezag te versterken heer Sweder dusdanig heeft gefrustreerd dat hij iedere politieke ambitie liet varen en zich in het klooster terugtrok. Dat het verlangen naar zelfstandigheid van de heren van Dingden Ringenberg en de autoriteit van de bisschop met elkaar zouden botsen, was onvermijdelijk. Heer Sweder heeft de knieval voor de bisschop niet meer meegemaakt. Ook de latere ondergang van het Huis van Ringenberg is hem bespaard gebleven.

Naschrift
Deze serie zal vervolgt worden in het septembernummer, omdat het meinummer van Ambt & Heerlijkheid geheel gewijd zal zijn aan het feit dat ons land 60 jaar bevrijd is. Aflevering 12 van deze serie zal gaan over de Duitse Orde, die een klooster hadden in Het Hof te Dieren, waaraan in het kader van Open Monumentendag aandacht wordt besteed.

Noten

1. Zie schenkingsoorkonde van 1219, Ambt en Heerlijkheid (A&H) nr. 145, p. 19.

2. F. Reigers, Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft (BGB), Bocholt 1891, p. 117.

3. Dankzij het onderzoek van Friedrich Reigers zijn wij tamelijk goed geïnformeerd over Bocholt en omstreken in de 13de en 14de eeuw. De loop van de grens van de vrijgraafschap is een van de resultaten van zijn speurwerk. BGB, p. 127-134.

4. Regesta Historiae Westfaliae (RHW), bearb. v. H.A. Erhard, Bd.II, Münster 1851, nadruk Osnabrück 1972, nr. 585.

5. Westfälisches Urkunden-Buch (WUB), bearb. v. R. Wilmans Bd. III, Osnabrück 1973, nr. 619.

6. RHW Bd. II, nr. 342 en 330.

7. WUB Bd. III, nr. 111.

8. *WUB Bd. III, nr. 174.*

9. *F. Reigers, BGB, p. 177-178, noot 18.*

10. *WUB Bd. III, nr. 174.*

11. *J. Prinz, Die Anfänge Bocholts und das Stadtprivileg Bischof Dietrichs von 1222 (ABS), Bocholter Quellen und Beiträge, 1. Bd., Münster 1976, p. 19-20.*

12. *C. Pama, Rietstaps Handboek der Heraldiek, Leiden 1987, p. 8.*

13. *Voor het ruiterzegel van Adolf, III A&H, nr. 143, p. 28. Het schildvormig zegel van Irmgard ibid. p. 26. Een gedetailleerde beschrijving van de wapenzegels is te vinden bij F. Küch, 'Die Entwicklung des bergischen Wappens', Beitrage zur Geschichte des Niederrheins, Jahrbuch des Düsseldorfer Geschichte Vereins, Düsseldorf 1900, Bd. 15, p. 1-19.*

14. *J. Prinz, ABS 1.Bd, p. 20-21, noot 93. De betreffende oorkonde is te vinden in: Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326 (OGZ), afl. 4 Klooster Bethlehem bij Doetinchem, uitg. E.J. Harenberg, 's-Gravenhage 1991, nr. 1200.07.12 (na 1200.00.00).*

15. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (OSU), uitg. K. Heeringa, dl II, 's-Gravenhage 1940, nr. 814 (1231) en OSU, dl. V, no. 2633 (1294).*

16. *Th. J. Lacomblet, Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins II, Düsseldorf 1840-1856, nr. 459. Het klooster werd toegewijd aan de H. Maria en kreeg de naam 'Vallis Beatae Mariae', 'Marienthal' in de Duitse vertaling.*

17. *OGZ, afl. 4, nr. 1223.12.31 (na 1223.00.00)B. Letterlijk staat er dat de hof Starkerode werd afgestaan aan het klooster Bethlehem, "waarin mijn vader Suetherus (Sweder), na het religieuze kleed te hebben aangenomen, bijna drie jaar de Heer trouw heeft gediend en aldaar rust in zijn graf".*

18. *A&H, nr. 144, p. 19. Uit de schenkingsoorkonde van 1219: Ik, Sweder, heb mijn hof te Lankern aan de Duitse broeders aangeboden "voor mijn zielenheil en dat van mijn vrouw en kinderen en al mijn voorouders". Was de echtgenote overleden, dan zou dit op een of andere manier zijn vermeld.*

Lezers vragen antwoorden

In dit nummer wordt antwoord gegeven op de vraag over de Renbaan in het bosgebied van Rozendaal. De heer Jolle Baltjes uit Rozendaal levert een boeiend antwoord over deze materie. Pagina 20

Op de vraag naar de verblijfplaats van het schilderij van Louis Apol (in de omgeving van het hek van de begraafplaats van Rozendaal) is het antwoord helaas nog onvolledig. Daarnaast heeft mw. H. van Dijk uit Rozendaal, die bovenvermelde vraag stelde, een artikel over de begraafplaats van Rozendaal geschreven, dat wij graag in deze aflevering van A & H hebben opgenomen. Pagina 24

Een nieuwe vraag (vragen) die wij van mw. J. Derksen uit Oosterbeek ontvingen luidt: Wie kan mij aan een foto of afbeelding helpen van de boerderij 'De Biesdel' (De Biezendel ,1857) in Velp. Mijn moeder werd in 1917 op die boerderij geboren, die destijds aan de grootouders van haar moeder toebehoorde. En kunnen jullie mij informeren over de boerderijen die vroeger aan de Biesdelselaan hebben gestaan? In dit verband noemt zij de familienamen: Puiman, Wijlhuizen en Willemsen .

Over de Modelhoeve aan de Bosweg in Velp zijn nog niet voldoende gegevens beschikbaar. De speurtocht wordt voortgezet.

Co de Bruijn

RENBAAN OP ROZENDAAL

Jolle Baltjes

Op Rozendaal waren niet alle vermakelijkheden gegroepeerd rondom het kasteel. Dat bewijst de baan voor windhondenrennen (1) tussen de Terletseweg (2), de Berkalee (3) en de Eerbeekseallee (4). (De cijfers verwijzen naar bijgaand kaartje). De toegang bevond zich, gaande in noordelijke richting, rechts van de Terletseweg, een paar honderd meter voordat deze de Eerbeekse Allee kruiste. Doordat ze is overgroeid is de ingang nu moeilijk terug te vinden, die bovendien geblokkeerd wordt door een toegangsverbod. De toegangsweg kruiste dus de Terletseweg en liep verder in het tegenover liggende bosperceel, dat dus binnen de begrenzing van de Rosendaelse terreinen lag.
De renbaan was bestemd voor windhondenrennen. Dat blijkt reeds uit de vorm en afmetingen die ze had. Voor paardenrennen was ze te smal en had ze te veel bochten. De begroeiing rondom was eigenlijk ook wel noodzakelijk, maar het valt te betwijfelen of die vanaf het begin wel geheel aanwezig was.
Wanneer was dat begin?

Ontwikkeling van het gebied

Hoewel naar de letter van de wet de heer van Rozendaal eigenaar was valt daar nog wel wat aan toe te voegen. Hij was door een strategische ingreep eigenaar geworden van de geërfdengronden rondom Rozendaal. Daarvóór had hij het geërfdenrecht, dat hij moest delen met de Velpse grondeigenaren. Napoleontische activiteiten noodzaakten tot een bestuurlijk ingrijpen om te voorkomen dat gebruikers en eigenaren van gemeenschappelijke gronden van hun rechten werden afgesneden. Omdat een ingrijpende activiteit van Velpse zijde achterwege bleef greep de Rozendaalse baron in 1809 in. Hij verklaarde eigenaar van deze gronden te zijn, waardoor aan vriend Napoleon het recht tot onteigening werd ontnomen. Baron Torck gedroeg zich hoffelijk en legde de Velpenaren niets in de weg tot het gebruik van de gronden. Evenwel met één uitzondering. Het gedeelte achter de kasteelgronden bestemde hij voor eigen gebruik. Dat deel omvatte de gronden ten zuiden van de Eerbeekse Allee, aan de oostzijde begrensd door de Terletse weg, aan de westzijde door de Rozendaalse Ringallee en aan de noordkant uiteraard

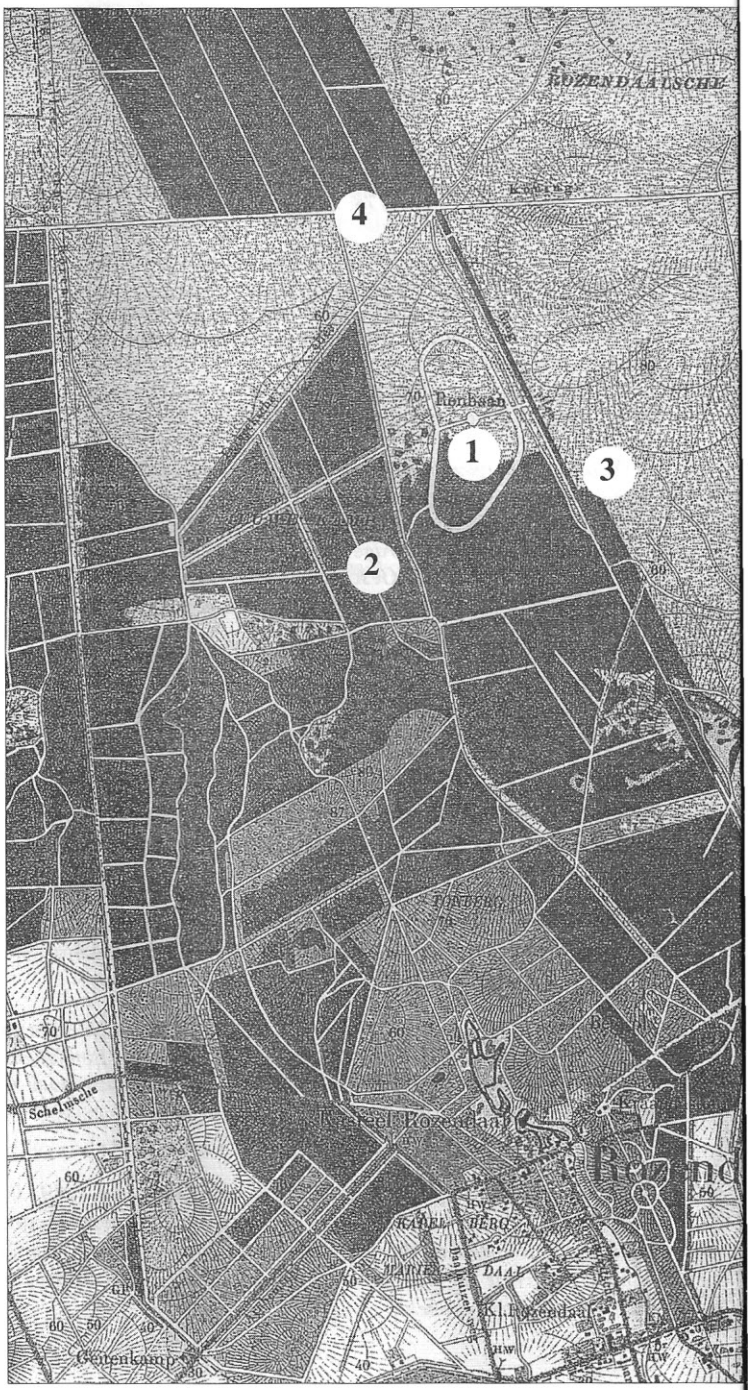

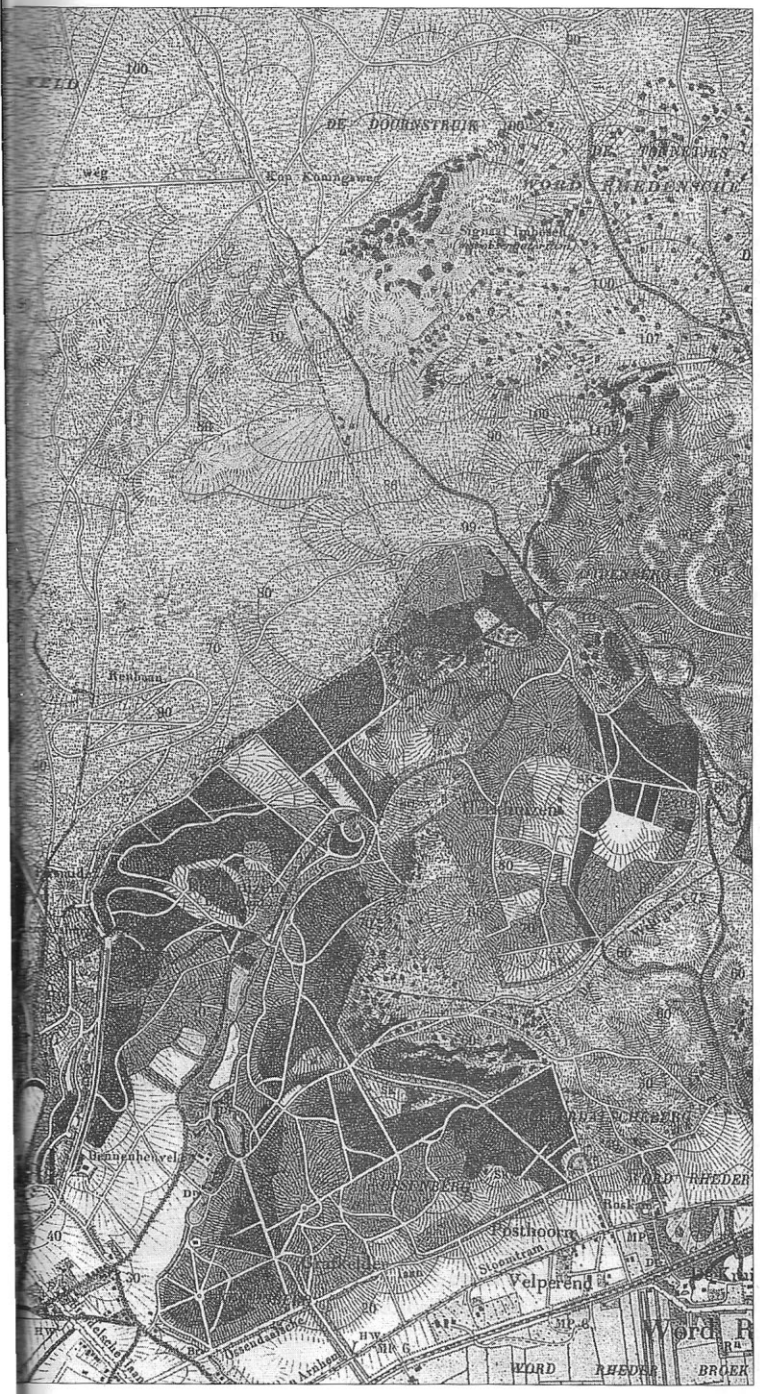

Gedeelte uit een kaart, die gebaseerd is op een verkenning in 1865

door de Eerbeekse Allee. Deze Allee en de Terletseweg lagen buiten dat geciviliseerde deel.
Deze situatie en zijn eigen status hebben hem ongetwijfeld weerhouden op het betreffende terrein een renbaan te laten aanleggen. Evenmin mag worden verwacht, dat de Velpse geërfden de vrijheid die hun nog restte later zouden gebruiken om een renbaan te exploiteren.
In 1860 werd onder initiatief van Biljoen en Rozendaal een gedeeltelijk herstel van de oude geërfden-situatie bewerkstelligd, waartoe de betreffende gronden tussen deze partijen werden verdeeld. Toen kreeg Rozendaal wel de beschikking over de gronden waarop de renbaan is aangelegd. Die dateert dus ongetwijfeld van na 1860.
Voor het opsporen van de tijd van de aanleg en degene die daarvoor het initiatief nam proberen we een ander spoor.

Verdere ontwikkelingen

Men mag de ontwikkelingen, die voortvloeiden uit de handelingen van 1809, van 1860 en vele volgende, rustig beschouwen te blijven voldoen aan de behoefte van een groeiende bevolking. In 1806 verbaast een bezoeker, staande op de Tonberg, zich over het fraaie uitzicht op de Betuwe. Aan zijn voeten ontsproot het frisse groen van een jonge dennenaanplant. Over enkele jaren zal men de Betuwe vanuit dat standpunt schuil zien gaan achter de verwachte rijpe dennenaanplant, waarvan dan een goede opbrengst wordt verwacht. Hetzelfde is het geval met de dan 30 à 40 jaar geleden bosaanplant in de Imbosch.
De Velpse boeren, die zich gelukkig prijsden met de terugkeer naar de heide realiseerden zich waarschijnlijk niet, dat zij opkoersten - zij het met enige vertraging - naar een veel productiever productiesysteem, waardoor zij thans de heide niet meer nodig hebben. Dezelfde ervaring deden de bosaanplanters. In de jaren 30 van de vorige eeuw moesten zij hun bossen van de hand doen wegens onvoldoende financieel resultaat van hun werk en investeringen.

En nu zijn wij misschien aangekomen bij de sleutel van de renbaan Immers Baron van Pallandt, heer van Rozendaal schonk in 1938 wegens teleurstellend rendement grote percelen bos in het noorden van zijn gebied aan de Natuurbeschermings Organisatie 'Natuurmonumenten'. Wij zien hem niet als oprichter en/of als exploitant van renbanen. Het zou daarom kunnen zijn dat hij kleinere percelen weggaf aan bevriende relaties, wel of niet instemmend met een bepaalde bestemming.
We horen als eigenaar van het onderhavige gebied een Del Court tot Krimpen noemen, een naam die wij in die tijd in sportactiviteiten meer horen. Bij kennisneming van locale historie komen we deze - al of niet in dezelfde persoon - bij herhaling tegen. Stel U voor, Del Court tot Krimpen, begenadigd door Van Pallandt, met een stuk grond, die daar vervolgens een renbaan op aanlegt. En dan rijst een zacht vermoeden dat de ouderdom van die renbaan niet ouder dan ca 75 jaar zal zijn. Maar helaas ontbreekt ons de zekerheid over deze stelling.

Toegangswegen

Mogelijk kunnen de toegangswegen naar de renbaan een aanwijzing kunnen geven naar de oprichters en de gebruikers. Hoe bereikte men eigenlijk die renbaan?
De weg op de Eerbeekse Allee kunnen we rustig buiten sluiten. Op de Kadastrale Atlas van Rozendaal van 1832 (waarnemingen 1817) is van die allee het traject over de heide (noordelijk van de Koningsweg), niet eens meer opgenomen. We kunnen er dus van uit gaan, dat die weg voor de renbaan van geen enkel nut was. Wij zijn zo vrij ook het nut in deze van de Terletseweg van weinig belang te achten Daar komt bij dat de renbaan is aangelegd op een terrein dat in 1832 tachtig hectare groot was en alleen uit zand en heide bestond. De omliggende gronden waren van dezelfde aard. Niet alleen de toegankelijkheid, maar ook de lust om hier een recreatieobject te vestigen, moeten hierdoor zijn aangetast.
Bezoeken we nog even de plaats van voormalige hoeve Plagdel en laten we dan de beukenlaan in noordelijke richting gaan. Dit is een deel van de vroegere Deelenseweg. Waar de laan ophoudt kruisen we de Eerbeekse Allee en nog steeds gaat onze weg verder noordwaarts. Dat duurt niet lang meer, want daar buigt hij zich links af. Nu even niet verder lopen want daar is iets bijzonders te zien. Kijken we rechtuit dan zien wij een strook heide met een wat afwijkende vegetatie. We staan dus op het kruispunt van twee vroegere veldwegen. Die in westelijke richting liep langs de zuidzijde van het huisperceel van Boschhuizen. Hij kruiste de Apeldoornseweg en liep verder over de Koningsheide, op het Arnhemse territoir. Van ons standpunt uit oostwaarts - dus precies in tegengestelde richting - zien we weer een strook met een afwijkende

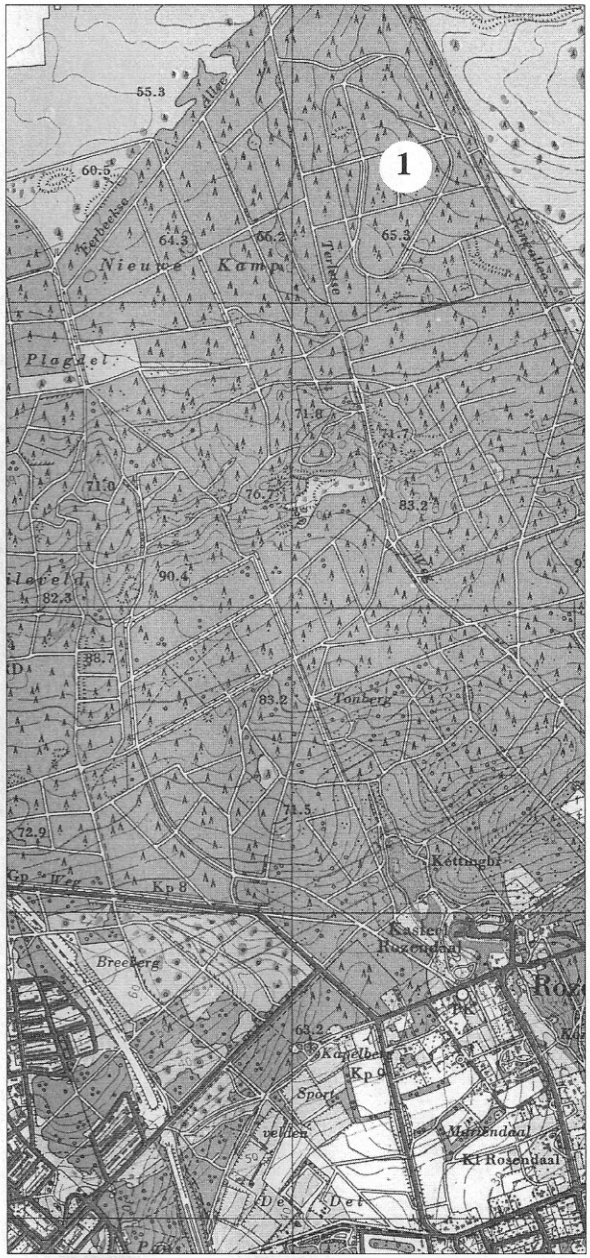

Gedeelte uit een kaart gemaakt in 1953, hierop is duidelijk te zien dat de renbaan door het groen is opgenomen.

heidevegetatie. Zoeken we om het einde van die weg dan komen we, na een paar bosperceeltjes te zijn gepasseerd, bij de vroegere ingang van onze Renbaan. Uit een combinatie van beide sporen concluderen we tot het bestaan van warme belangstelling uit de omgeving van Schaarsbergen. En ongetwijfeld zal ook in huize Boschhuizen (ook wel Delhuysen) belangstelling voor deze sport hebben bestaan. Daaruit zou kunnen worden opgemaakt, dat ook vanuit die richting Schaarsbergen belangstelling voor de renbaan bestond.

Zoals reeds is uitgelegd: het deel van die weg tussen de Terletseweg en de Deelenseweg bestaat nu niet meer. Hij is slechts in een afwijking in de vegetatie nog in het terrein terug te vinden. Datzelfde geldt voor het stuk van de Deelenseweg, gelegen ten noorden van het kruispunt met de vroegere weg naar de renbaan, tot de Apeldoornseweg. Ook dit gedeelte is nu nog herkenbaar aan een afwijking in de vegetatie. We hebben in bijgaand situatieschema de niet meer bestaande doch vaak nog wel herkenbare weggedeelten aangegeven met een onderbroken lijn.

Uiteraard heeft de aanleg van de A50 een definitieve onderbreking van deze beide wegen bewerkstelligd. Het korte stukje van de weg naar de renbaan, dat nu is komen te liggen tussen de A50 en de Apeldoornseweg heeft een heel belangrijke functie gekregen. Het is ingericht als ontsnappings- en noodroute voor het politie-, brandweer- en ambulanceverkeer van de A50 naar het locale wegennet.

Conclusie

Ondank het kunnen vaststellen van een aantal feiten, eigenschappen en taken van bewoners en gebruikers van dit gebied, domineert uiteindelijk een wat teleurstellende conclusie. De weg naar de oprichters en gebruikers alsmede de tijd van functioneren zijn te vaag voor publicatie.

We kwamen nog een verdere complicatie tegen en die legt een nog verdere taakstelling op. Al zoekend werd vastgesteld, dat in dit gebied een tweede renbaan heeft bestaan en dat die banen gedurende enige tijd tegelijk hebben gefunctioneerd. Die andere baan heeft gelegen in het terrein ten noorden van de Emmapyramide, nabij het kruispunt van de Kluizenaarsweg met het fietspad.

Gegevens hierover zullen worden verzameld en uiteraard zullen we daarbij graag gebruik maken van aanwijzingen van onze lezers en lezeressen. Onze voorzitter van de Redactie Commissie, de heer Co de Bruijn ziet ze met belangstelling tegemoet.

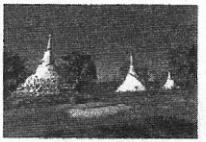

Secretariaat Comité Herdenking Birma-Siam Spoorweg

PERSBERICHT

Het Comité Herdenking Birma-Siam Spoorweg maakt bekend:

Het Comité Herdenking Birma-Siam Spoorweg, maakt bekend dat het in het voornemen ligt op de herdenkingsdag van 2005, op 20 augustus a.s.op het Landgoed Bronbeek te Arnhem, de ultieme wens van vele nabestaanden en overlevenden van de werkers aan deze "dodenspoorweg" in vervulling te doen gaan. Op die dag zal een herinneringsmuur worden onthuld, waarop alle namen komen te staan van diegenen die TIJDENS de bouw van deze spoorweg om het leven zijn gekomen.
Omdat het - om welke reden dan ook - niet voorkomen van enige naam op deze herdenkingsmuur een gevoelige en pijnlijke zaak is, roept het Comité diegenen op die een familielid TIJDENS de bouw daar heeft verloren, te willen reageren.
Het Comité verzoekt U deze opgave te doen aan de secretaris van het Comité; onder opgave van de juiste naam, voorletters en geboortedatum

Secretaris: Mw. A. J. Mulling,
Beekstraat 11,
6883 GJ Velp
Tel: 026 – 3639450 (na 18.00 uur)
E-mail: amulling@tiscali.nl

HET HEK VAN DE BEGRAAFPLAATS VAN ROZENDAAL

Helga van Dijk

Het hek om de begraafplaats in Rozendaal is in de 2de helft van 2004 door de Gemeente Rozendaal vernieuwd. Helaas zijn er niet veel gegevens over het hek bewaard. Niettemin blijft het de moeite waard de geschiedenis van de begraafplaats weer te geven.

Geschiedenis

In 1758 werd de kerk van Rozendaal door Lubbert Adolf Torck ingewijd. Daarvoor gingen de kasteelbewoners en de bevolking van Rozendaal naar de Oude Jan te Velp ter kerke. De koster van de kerk was tevens onderwijzer en aanvankelijk gevestigd in een huis dat stond op de plaats van het huidige Rozenheuvel, tegenover de vijver aan de Rosendaalselaan. Daarna verhuisden school en onderwijzerswoning naar het tegenwoordige pand 'De Hut' aan de Kerklaan, totdat in 1842 de Tockschool werd gebouwd. Normaal hoort bij een kerk niet alleen een voorzanger en een koster maar ook een kerkhof. Echter niet in Rozendaal. Ook nadat de Rozendaalse kerk was gesticht werden de Torcks bijgezet in de grafkelder in de kerk te Wageningen, terwijl de inwoners van Rozendaal bij de Oude Jan in Velp werden begraven.

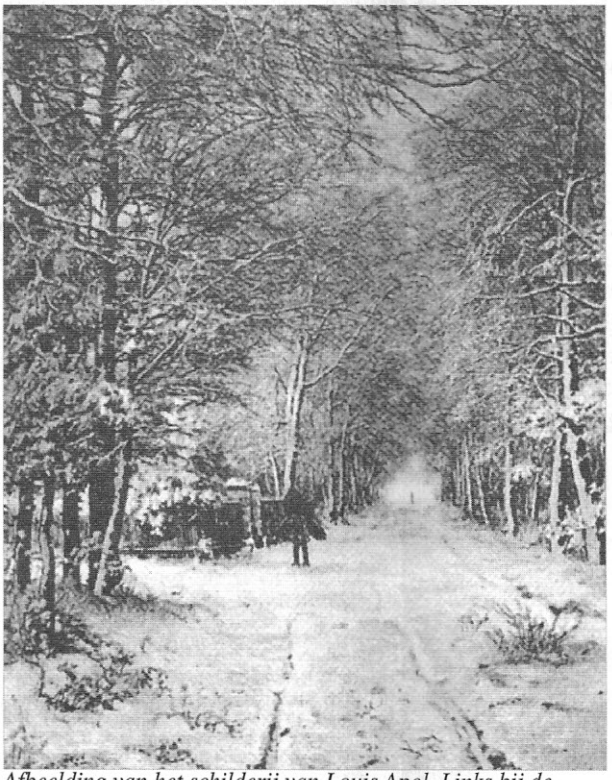

Afbeelding van het schilderij van Louis Apol. Links bij de mannenfiguur is het hek van de begraafplaats te zien.

Omstreeks 1840 werd door A.L.A. baron Torck en zijn vrouw Jkvr. L.C.W. Huyssen van Kattendijke de grafkelder van huize Rosendael gebouwd. Beiden werden begraven in de grafkelder, die zij in het bos ten noord-oosten van het kasteel hadden laten bouwen, waarschijnlijk naar een ontwerp van J.D. Zocher. Rondom deze grafkelder liet baron Torck toen een stuk grond afrasteren, zodat hier voortaan ook de overleden Rozendalers konden worden begraven. De grafkelder was het begin van de aanleg van de Rozendaalse begraafplaats, die aanvankelijk een zeer beperkte omvang had.

Uit: Rozendaal, een heerlijkheid van H. Kerkkamp, 1966.

Voor de stichting van de Rozendaalse begraafplaats was een trieste aanleiding. Baron en Baronesse Torck-Huyssen van Kattendijke hadden een tweeling, die op zeer jeugdige leeftijd stierf. Dit verlies greep de moeder zeer aan, zij vond het onverdraaglijk dat de kinderen helemaal in Wageningen zouden worden bijgezet. Dit zou de aanleiding zijn geweest om in het bos in februari 1840 een kelder te bouwen, waar omheen een stuk bosterrein werd omheind, dat voortaan ook voor de andere bewoners van de heerlijkheid als begraafplaats kon dienen.

"We openen het hek, dat aan het einde van het kronkelende laantje zichtbaar wordt, en wij bevinden ons op een afgesloten, door bruin latwerk omperkte ruimte" (N.v.d.D., 1886).

Al in 1866 moest het kleine kerkhof worden uitgebreid. Begin 1900 gebeurde dat nog eens. En in 1938 is het gravengebied bijna verdubbeld. Een statige beukenlaan scheidt het nieuwe van het oude deel.

De begraafplaats van Rozendaal heeft een aantal bijzondere graven zoals van P.A. de Genestet (21 november 1829 - 2 juli 1861). Ook hoogleraar-dichter Bernard ter Haar (13 juni 18096 - 19 november 1880) ligt er begraven. Verder liggen er begraven de historieschrijver W.J. Hofdijk en componist en dirigent Ludwig Felix Brandts Buys. Een achttal vliegeniers uit de Tweede Wereldoorlog hebben hier hun laatste rustplaats gevonden.
Achter het kerkhof ligt, diep in het bos, nog een kleiner kerkhof. Bij de wet van 10 april 1869 werd bepaald, dat iedere gemeente in het bezit moet zijn van minstens een gemeentelijk kerkhof. Daarom werd in 1872 dit stukje begravinggebied diep in het bos aangelegd en van een eigen lijkenhuisje voorzien.

Op pagina 71 van Velp en Rozendaal in oude ansichten, deel 3, is een belommerde laan afgebeeld - sinds mensenheugenis boomloos - naar bos en hei, die de naam draagt Boerseallee. Ze voert van even voorbij het toegangshek naar het kasteel voorbij de hoeve van 'de Boer' langs 'Boers buske'. Daarin werd de begraafplaats aangelegd. Eeuwenlang werden de doden in de hof van de Oude Jan in het buurdorp ter ruste bezorgd. En nu zo maar in het bos? Foei, dat zou met hen en de hunnen nooit gebeuren, verzekerden de dorpelingen elkaar.
Maar Velp kreeg een nieuwe begraafplaats aan de Reinaldstraat. Zo maar akkerland. En de kasteelheer liet zelf in 'Boers buske' een grafkelder bouwen voor de ontslapen familieleden. Deze feiten deden de weerzin allengs wegebben Hoe het buske aan zijn naam kwam? De pachters-veeboeren kregen telkenjaren hetzelfde stuk bos aangewezen om mosplaggen, blad en naalden te halen voor strooisel in hun stallen. Deze gewoonte gaf aanleiding tot het ontstaan van veldnamen als 'Boers buske' en Van Deldens bos.

Louis Apol schilderde het kerkhoflaantje, met de ingang van de begraafplaats. Het is niet bekend waar het schilderij van Louis Apol zich bevindt. Volgens de heer van Toorn op Rozendaal, die het schilderij ooit gezien heeft, bevindt het in particuliere handen en daardoor is het zeer moeilijk op te sporen.

PIETER NICOLAAS JUT VAN BREUKELERWAARD

1786-1874, voorvechter van de watergeneeskunde

F.W.J. Scholten

Pieter Nicolaas Jut werd op 26 mei 1786 in Amsterdam geboren. Zijn ouders waren de vermogende koopman Pieter Nicolaas Jut en Sara Westendoorp. Pieter Nicolaas junior bleef ongehuwd en overleed op 24 mei 1874 in Laag-Soeren.

Over de jeugdjaren van Pieter Nicolaas Jut is ons weinig bekend. Op 17 maart 1808 werd hij ingeschreven als poorter van Amsterdam, op dezelfde dag als zijn jongere broer Dirk, die net als zijn vader koopman van beroep was.
Pieter Nicolaas werd effectenhandelaar, welk beroep hij in zijn geboortestad Amsterdam uitoefende. Waarschijnlijk verwierf hij de heerlijkheid Breukelerwaard, gezien het feit dat hij zich Jut van Breukelerwaard noemde. Zijn broer Dirk had ook banden met deze omgeving, want hij bewoonde het huis Vroeglust in het nabijgelegen Breukelen.
In de jaren '30 van de 19e eeuw heeft Pieter Nicolaas zich in de Duitse stad Hanau gevestigd. Voor het eerst vernemen wij daarover in 1839, wanneer de bekende Gelderse predikant O.G. Heldring in zijn boek Iets over de genees- en heelkracht van het koude water, meldt dat hij in het jaar daarvóór is bezocht door de heer Jut uit Hanau. Deze had voor hem "eene reeks van koud-water-schriften" meegebracht. Voor Heldring waren de door Jut achtergelaten geschriften aanleiding zijn vriend B. Meijlink te Deventer aan te zetten een boekje te schrijven over de nuttige toepassing van koud water bij het genezen van kwalen en ziekten.

Daarmee zijn we aangeland bij het onderwerp dat omstreeks deze jaren bepalend is geworden voor Juts leven en dat hem ook naar Gelderland heeft gevoerd: de geneeskunde door middel van koud water. Zijn vestiging in Hanau zal eveneens hiermee hebben samengehangen; mogelijk trok de badinrichting Wilhelmsbad hem daarheen. Jut werd gekweld door jicht, die hem ondraaglijke pijn bezorgde. Hij zocht en vond genezing in Gräfenberg, destijds gelegen in Oostenrijks Silezië (nu Jezenik Lazne in Tsjechië). Hier bedreef Vincent Priessnitz vanaf 1826 in de door hem gestichte badinrichting met veel succes de geneeskunde met behulp van water.

Door zijn genezing werd Jut niet alleen een vurig voorvechter van deze geneeswijze, de hydrotherapie, maar ook een bestrijder van de gangbare geneeskunde of allopathie. Hij zette zich met al zijn energie en met zijn niet onaanzienlijke financiële vermogen voor deze zaak in. Dit kwam allereerst tot uiting in een flink aantal publicaties, voor het grootste deel vertalingen van Duitse auteurs die over allerlei aspecten van de hydrotherapie hadden geschreven. In zijn vijfdelige uitgave Vincenz gezegd: de overwinnares, die in totaal bijna 2000 bladzijden omvatte, combineerde Jut vertaalde teksten met eigen commentaar en de weergave van gebeurtenissen die de heilzame werking van de watergeneeskunde en het falen van de allopathie illustreerden. In de publicaties komt, naast de geneeskunde, nog een tweede aspect naar voren dat kenmerkend was voor wat Jut dreef, namelijk zijn maatschappelijke betrokkenheid. Het feit dat zijn vijfdelige magnum opus in de jaren 1840-1848 in de drukkerij van het weeshuis te Hanau van de persen kwam, is hiervan een illustratie. Aan zijn publicistische activiteiten spendeerde hij, naar eigen zeggen, maar liefst f 219.000!

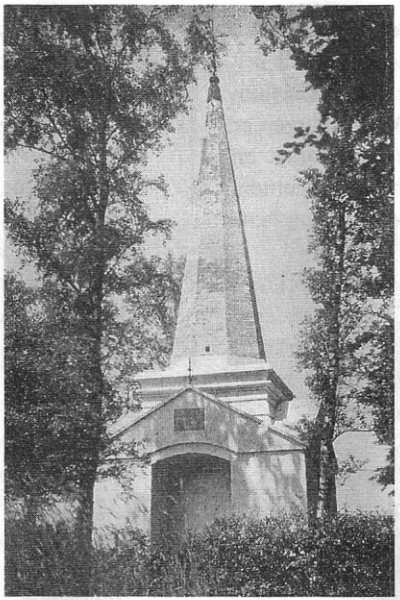

Het Torentje van Jut, dat door de heer Jut van Breukelerwaard omstreeks 1860 te midden van zijn landerijen gebouwd is als eerbetoon aan de Duitse watergeneeskundigen Priessnitz, Viek, Rausse en Oertel

Om zijn ideeën in Nederland te verspreiden kon Jut niet volstaan met het uitgeven van drukwerk. Hij moest de potentiële belangstellenden zien te bereiken. Met dat doel onderhield hij schriftelijk en in eigen persoon contacten in het vaderland. Het al vermelde bezoek aan Heldring is daarvan een voorbeeld. Toen deze in 1847 overspannen raakte, bezocht hij op advies van Jut het kuuroord Marienberg bij Boppard om zich aan een koudwaterkuur te onderwerpen. Enige jaren eerder, in 1845, had Jut ook dominee J. de Liefde, die aan tering (tbc) leed, weten over te halen een waterbehandeling te ondergaan. Zijn kennelijk goede relaties met predikanten sloten aan bij de aard van zijn activiteiten. Deze omschreef hij in een van zijn publicaties als volgt: "Priessnitz ploegde; de schrijvers die wij vertolken, zaaiden in Duitschland; wij zaaien in Duitschland en Nederland; de wasdom moet van Boven komen".

Een belemmering voor de verspreiding van Juts ideeën in Nederland vormde de omstandigheid dat er hier, anders dan in Duitsland, geen inrichtingen waren waar de watergeneeskunde in de praktijk werd gebracht. De bouw van een badhuis in Nederland zou deze barrière kunnen wegnemen en het is dan ook niet verwonderlijk dat Jut hierin een belangrijk middel zag om zijn idealen te verwezenlijken. In 1848 wist hij voor dat doel het landgoed Laag-Soeren te verwerven van de toenmalig eigenaresse mevrouw Luden. Zij behoorde tot de Amsterdamse handelskringen, zodat het niet onwaarschijnlijk is dat Jut haar kende. Het landgoed was uitermate geschikt voor het doel dat Jut voor ogen stond. Behalve het huis Laag-Soeren omvatte het een aantal boerderijen en ruim 220 hectare grond, waar twee beken door stroomden die een aantal watermolens aandreven en die zuiver Veluws bronwater bevatten. Het geheel was in hoofdzaak aangelegd door de Arnhemse meester-metselaar Carel Otto van Kesteren, die in de jaren 1768-1812 eigenaar van het landgoed was geweest. Jut zelf vestigde zich op het huis Laag-Soeren, vergezeld onder meer de Duitse rentmeester Wilhelm Schlicht en verder dienstpersoneel.

Op 22 september 1849 werd bij de Arnhemse notaris Taay de akte opgemaakt waarbij de stichting in het leven werd geroepen die zich met de bouw en exploitatie van het Soerense badhuis zou gaan bezighouden.Net als de 'moederstichting' in Gräfenberg kreeg zij de naam Bethesda, genoemd naar het bijbelse bad met die naam in Jerusalem (Johannes 5:2). In de statuten waren Juts idealen vertaald als doelstelling voor de stichting Bethesda. De watergeneeskunde zou in de te bouwen badinrichting worden toegepast ten behoeve van de lijdende mensheid, naar het voorbeeld van Gräfenberg. Alle winstbejag behoorde haar vreemd te zijn. Het kuuroord mocht geen "huis van weelde" worden. De helft van de kamers behoorde ter beschikking te worden gesteld van behoeftige patiënten. Wijnen of gedestilleerde dranken mochten niet worden geschonken.

De natuurgeneeskunde was de beste grondslag voor "alle zedelijkheid, gevolglijk van alle praktische godsdienst door een meer bezadigde leefwijze en afgekoeld bloed". Moord, verkrachting, kindermoord, brandstichting, onanie, enzovoorts zouden daardoor worden voorkomen. In Laag-Soeren zouden patiënten gezond kunnen leven, in tegenstelling tot de steden, waar het water niet schoon was en de lucht meestal zuurstofarm en niet fris. Het drinkwater was daar bezwangerd met looddelen, spijzen werden in koperen potten bereid, een bad was zeldzaam en de huid verslapte door wol en flanel en werd bovendien verstikt door waterdichte stoffen. Ook met het voedsel was het mis door het gebruik van wijn, muskaat, foelie, cayennepeper, gember, koffie en dergelijke.

Het curatorium, dat er voor moest zorgen dat deze beginselen in de praktijk werden gebracht, stond onder voorzitterschap van Jut. Twee familieleden maakten er deel van uit: zijn al eerder genoemde broer Dirk en J.N. Bastert, steenfabrikant te Breukelen en zoon van zijn zuster Christina Elisabeth. Bastert was vanaf 1853 lid van Provinciale Staten van Utrecht, sinds 1875 eveneens van de Tweede Kamer en was in 1887 zelfs nog korte tijd minister in het kabinet-Heemskerk. Buiten de familieleden vielen de predikanten J. de Liefde en O.G. Heldring. De beide dominees zullen het godsdienstige en filantropische element, dat in de statuten een plaats had gekregen, hebben vertegenwoordigd. Ten slotte maken Th. Pannekoek, papierfabrikant te Heelsum, en F.A.S.A. baron van Ittersum, kantonrechter te Hilversum, deel uit van het curatorium. Mogelijk hield het lidmaatschap van Pannekoek verband met de exploitatie van de drie papiermolens op het landgoed in Laag-Soeren, waar leden van zijn familie eerder molenaar waren geweest.

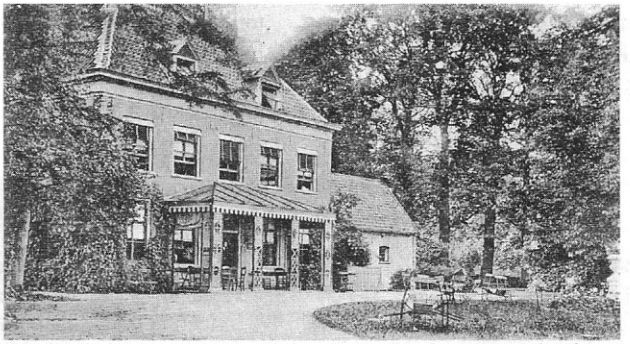

Het landhuis Laag-Soeren omstreeks 1900, dat tot zijn dood door de heer Jut van Breukelerwaard werd bewoond. Hierna werd het Hotel Laag-Soeren, later beter bekend als hotel Dullemond.

Al in 1850 werd onder leiding van de Zutphense bouwkundige B. Berkhout begonnen met de bouw van de badinrichting. Het werd een drie verdiepingen hoog gebouw, waarvoor de ontwerper zich eerst in Duitsland had georiënteerd. Voor het benodigde water werd gebruik gemaakt van de aanwezige sprengen. Door het hoogteverschil tussen de bronnen en het gebouw kon tot op de tweede verdieping water worden afgetapt.

Het gereedkomen van het gebouw betekende niet dat Juts badinrichting nu ook kon gaan functioneren. Zijn zeer uitgesproken opvattingen over de toe te passen geneeskundige methoden brachten met zich mee dat uitsluitend een natuurgeneeskundige uit Duitsland leiding op zich zou kunnen nemen. Aan een academisch opgeleide allopathische arts kon deze taak niet worden toevertrouwd, evenmin aan een homeopaat. Bovendien waren 'chemische' geneesmiddelen Jut een gruwel. Zijn keuze viel op de Duitse 'waterdokter' August Friedrich Erfurt, die in 1850 op het huis Laag-Soeren onderdak vond en zich enige maanden later in het nabij gelegen Brummen vestigde. Anders dan in Duitsland mocht een geneesheer die in het buitenland een academisch artsexamen had afgelegd, in Nederland niet de geneeskunde uitoefenen. Toen Erfurt dit toch deed, kreeg hij van de rechtbank in Arnhem een praktijkverbod. Van het functioneren van een geneeskundige instelling als het badhuis onder leiding van een arts zonder geldig artsexamen kon geen sprake zijn, zodat het gereedgekomen gebouw voorlopig leeg bleef staan.

Vooralsnog wenste Jut zijn idealen niet aan de Nederlandse realiteit aan te passen. In de jaren 1852-1858 schreef hij als voorzitter van het curatorium negen verzoekschriften aan de Tweede Kamer, waar in deze periode juist een nieuwe wet op de geneeskunde in behandeling was. Ook benaderde hij afzonderlijke kamerleden en probeerde hij de publieke opinie te beïnvloeden, onder meer door zijn argumenten in gedrukte vorm te verspreiden.

De pogingen van Jut en de door hem opgerichte stichting om de Nederlandse wetten aangepast te krijgen, bleven echter zonder resultaat. De nieuwe Wet op de geneeskunde, die in 1865 van kracht werd, bevatte in dit opzicht geen veranderingen. Uiteindelijk koos Bethesda eieren voor haar geld en plaatste in oktober 1868 een oproep voor een geneesheer die de hydrotherapie was toegedaan maar

tevens aan de wettelijke eisen voldeed. De keus viel opnieuw op een Duitser, dokter Lübcke uit Berlijn, die in 1869 tot geneesheer-directeur werd benoemd nadat hij met goed gevolg het Nederlandse artsexamen had afgelegd.Tevens werd in 1869 de eerste steen gelegd voor een tweede gebouw, een paar honderd meter verwijderd van het leegstaande badhuis. Dit werd geprojecteerd naast een al bestaande watermolen op Juts landgoed en kreeg de naam Sprengenoord. Het was bedoeld als onderkomen voor de 'minvermogende' patiënten, die zo duidelijk een doelgroep van de nieuwe stichting vormden en die van hieruit het badhuis konden gaan bezoeken. De eerste steen werd gelegd door Johanna Maria Estopeij, weduwe Neckhaus, die in 1866 als gezelschapsdame bij Jut in het huis Laag-Soeren was komen wonen en tot zijn dood bij hem zou blijven.

Eindelijk, op 1 mei 1870, kon nu het badhuis worden geopend. Het moet Jut veel voldoening hebben geschonken dat het in de eerste twee jaren van zijn bestaan vrijwel was volgeboekt met respectievelijk 81 en 89 patiënten.Hierbij moet wel worden aangetekend dat het door de Franse-Duitse oorlog die in deze jaren woedde, voor Nederlanders niet mogelijk was de Duitse baden te bezoeken. Opnieuw vormden Juts eigen principes echter een obstakel voor verdere verwezenlijking van zijn idealen. Lübcke wilde medicijnen voorschrijven en Jut was en bleef daar principieel tegen. Het gevolg was dat de geneesheer-directeur in het najaar van 1872 vetrok. Pas in augustus 1873 kon een opvolger aan de slag gaan. De keuze was gevallen op een dr. Molenaar uit Friesland, maar deze was zelf ziekelijk en kreeg bovendien om dezelfde redenen als zijn voorganger problemen met Jut.Ook aan de organisatie van het badhuis schortte het nodige. Molenaar vertrok na korte tijd en er werd vooralsnog geen opvolger benoemd. Het heeft er alle schijn van dat Jut niet van zijn eigen, doodlopende weg af te brengen was. Toen hij in 1874 op 88 jarige leeftijd overleed, liet hij het badhuis in een zorgelijke situatie achter. De vraag was of de ontbindende bepaling in de statuten van Bethesda, die inhield dat de stichting aan de erven van Jut moest worden nagelaten wanneer de vooroordelen tegen de watergeneeskunde in Nederland niet te overwinnen waren, in werking moest treden. Dat Jut zelf nog niet zo ver was dat hiermee rekening hield, blijkt uit zijn testament. Hij begiftigde de stichting met het landgoed Laag-Soeren, een boerderij met landerijen in Ellecom en een aanzienlijk kapitaal. Daarop waren tevoren wel een aantal royale bedragen in mindering gebracht die ten goede kwamen aan een aantal van Juts getrouwen, zoals zijn gezelschapsdame mevrouw Estopeij en zijn koetsier Gerbrands.
Het curatorium trad met de erfgenamen in onderhandeling en men kwam overeen dat de statuten aan de Nederlandse realiteit zouden worden aangepast, waarbij de filantropische doeleinden voorop zouden blijven staan. Daardoor kon aan Juts levenswerk een nieuwe richting worden gegeven. Het badhuis bleef tot ver in de 20ste eeuw functioneren en moest in 1884 en 1917 zelfs nog aanzienlijk worden uitgebreid. Uiteindelijk werd de stichting in 1936 ontbonden, maar tot de dag van vandaag vormt het voormalige badhuis een uniek monument dat getuigt van de opmerkelijke idealen die Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard met zoveel volharding heeft nagestreefd.

Werken
- Vincenz gezegd: de overwinnares, 5 dln., Hanau 1840-1848
- Wat is geneeskunst? De drie behandelingswijzen van ziekten getoetst en onderzocht door drie geneesheren, alsmede drie opgeloste vraagstukken, Amsterdam z.j. (1858)
- Wenk aan de maatschappijen tot heil der maatschappij. Aanhangsels over natuurgeneeskunde, Zutphen 1865

* Vertalingen uit het Duits:
- H.P. Rausch, Verdediging van de watergeneeskunde en van de regten der menschheid , Deventer z.j. (1840)
- A.H. Kroeber, Leer-regel van Vincenz Pricsnitz, het koude water aan te wenden in verscheidene ziekten, z.p., (omstr 1840)
- W. Meinert, Behandeling van de ziekten en verzwakking der mannelijke geslachtsdeelen, uitgaande van het standpunt der natuurgeneeskunde, Zutphen 1865

Literatuur
- 'Geslacht Jut', in: De Nederlandsche Leeuw 4 (1886), kol.2
- F. van Heusden, 'Geschiedenis van de Geneeskundige Bad-inrichting Bethesda in Laag Soeren', in: Ambt en Heerlijkheid 118 (1997), 1-28
- F.W.J. Scholten, 'Wat C.O. van Kesteren voor Laag-Soeren betekende', in: Ambt en Heerlijkheid 132 (2001), 23-32
- H.F. Wijnman, 'Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard', in: NNBW, dl. 9, kol. 484-486

Bovenstaand artikel met toestemming van de auteur en de Uitgeverij Verloren in Hilversum overgenomen uit: Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 3, p.74-77, 2002.

BESTUURSmededelingen

Jubileumjaar
Het jubileumjaar is afgerond, alle harde werkers van de afgelopen twee jaar beginnen weer een beetje op adem te komen. Het bestuur en de werkgroep '54 zijn erg blij met uw hartelijke reacties en dankbetuigingen met betrekking tot de festiviteiten van het afgelopen jaar. Ook het boek 'Zuinigheid met vlijt' is goed ontvangen.

Ledenvergadering
De ledenvergadering is dit jaar op 16 maart in de Oude Jan te Velp.

Aan de orde is onder andere het vertrek van de huidige penningmeester.
De penningmeester, de heer Cor van Vugt, trekt zich terug om privé redenen. We hebben inmiddels de heer André Lampe uit Velp bereid gevonden zijn taak over te nemen. In verband met de continuïteit is hij door Cor van Vugt al geïnformeerd over de inhoud van de functie van penningmeester bij de Oudheidkundige Kring.

Het is alweer vier jaar geleden dat ik werd gevraagd voorzitter te worden van de Kring. Die jaren zijn snel gegaan. De eerste twee jaren waren wat mij betreft nog wat onzeker. Ik kende de Kring nog niet zo goed en ik voelde me dan ook regelmatig op glad ijs. De laatste twee jaren is de aandacht vooral gericht geweest op de tentoonstelling en het boek 'Nijver Dieren' en natuurlijk het jubileum. Zo vliegt de tijd voorbij! Er wordt op verschillende terreinen binnen de Kring met enthousiasme en hard gewerkt. Ook in het bestuur is de samenwerking hecht en plezierig. Al met al een stimulerende omgeving en ik stel mij dan ook graag herkiesbaar als voorzitter voor een volgende periode van vier jaar.

De jaarvergadering zal worden voorafgegaan door een lezing van de heer J. Trijsburg, directeur van Gelders Erfgoed (voorheen GOC). De heer Trijsburg is de directe opvolger van de heer Kerkkamp. In de bijlage van deze A&H vindt u meer informatie over deze lezing.

Schenkingen
Ook dit jaar is het bezit van de Kring weer verrijkt met schenkingen waaronder een album met foto's van de viering 100 jaar Koninkrijk in 1913 in Velp. Dit bijzondere fotoalbum zal tijdens de jaarvergadering ter inzage liggen zodat u kunt zien hoe bijna 100 jaar geleden een jubileum werd gevierd.

Graag tot ziens op de jaarvergadering: 16 maart, 19.30 uur in de Oude Jan te Velp.

Elise Olde Rikkert,
Voorzitter

Ambt & Heerlijkheid
een uitgave van de
Oudheidkundige Kring
Rheden - Rozendaal